

გრიგოლ ბერაძე,
მარინა ალექსიძე,
თამარ მოსიაშვილი

ქართველები სეფიანთა ირანში: უნდილაძეების საგვარეულოს წარმომადგენლებთან დაკავშირებული XVII საუკუნის რამდენიმე სპარსული და არაბული წარწერის შესახებ*

რეზიუმე

სტატიაში შესწავლილია სეფიანთა პერიოდის ირანის სამხედრო-პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ ასპარეზზე მოღვაწე უნდილაძეთა საგვარეულოს ორ წარმომადგენელთან (ალავერდი ხანი და მისი ვაჟი იმამყული ხანი) დაკავშირებული რამდენიმე სპარსული და არაბული წარწერა (მემჰედში ალავერდი ხანის აკლდამაზე, შირაზში ძველი საკრებულო მეჩეთის შესასვლელის პორტალზე, გოლფაიეგანის ერთ-ერთ რელიგიურ ნაგებობაზე, კუნძულ ჰორმუზის აღების შემდეგ ნადავლის სახით მოპოვებულ პორტუგალიურ ზარბაზნებზე). ხაზგასმულია, რომ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს წარწერები აქამდე უცნობი იყო, მათი შესწავლა კი უთუოდ გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ირანში უნდილაძეთა მოღვაწეობის სხვადასხვა ასპექტების შესახებ.

საკვანძო სიტყვები: *სეფიანთა ირანი, უნდილაძეები, მემჰედი, შირაზი, გოლფაიეგანი, ჰორმუზი*

წინამდებარე სტატია შეეხება რამდენიმე სპარსულ და არაბულ წარწერას, რომლებიც დაკავშირებულია სეფიანთა ირანის სამხედრო-პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ ასპარეზზე აღზევებული უნდილაძეების საგვარეულოს ორი ყველაზე ცნობილი და გავლენიანი წარმომადგენლის -- ალავერდი ხანის (გარდ. 1613 წ.) და მისი უფროსი ვაჟისა და მემკვიდრის იმამყული ხანის (გარდ. 1632 წ.) სახელებთან. სახელდობრ, ნაშრომში განხილული იქნება XVII საუკუნის პირველი მეოთხედის (ანუ ზემოხსენებულ უნდილაძეთა თანადროული) შემდეგი ეპიგრაფიკული მასალა:

- 1) ალავერდი ხანის გუმბათიანი აკლდამის არაბული და სპარსული წარწერები ქ. მემჰედიდან;
- 2) ქ. შირაზის ძველი საკრებულო მეჩეთის (მასჯედ-ე ჯამე'-ე 'ათიყ-ე შირაზ) ჩრდილოეთი შესასვლელის პორტალზე განთავსებული არაბული წარწერა;
- 3) ქ. გოლფაიეგანის ერთ-ერთ რელიგიურ ნაგებობაზე (ემამზადე-იე ჰეფდაჰ-თან) არსებული არაბული და სპარსული წარწერები;
- 4) სპარსული წარწერები 1622 წელს ირანელთა მიერ იმამყული ხანის სარდლობით ჰორმუზის აღებისას სამხედრო ნადავლის სახით ხელში ჩაგდებულ პორტუგალიურ ზარბაზნებზე.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აქამდე უცნობი ეს წარწერები წარმოადგენს საკმაოდ საინტერესო დამატებით მასალას უნდილაძეების საგვარეულოს ისტორიის

სხვადასხვა ასპექტებისა და საკითხების (მათ შორის საამშენებლო სფეროში ამ საგვარეულოს წარმომადგენელთა აქტიური მოღვაწეობის[№]საკითხის) კვლევისათვის.

I. ალავერდი ხან უნდილაძესთან დაკავშირებული წარწერები.

მიუხედავად იმისა, რომ ალავერდი ხან უნდილაძე როგორც სახელგანთქმული მხედართმთავარი და ფარსის (და რამდენიმე სხვა პროვინციის) *ბეგლარბეგი* ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი, გავლენიანი და მრავალმხრივ აქტიური ფიგურა იყო შაჰ 'აბას I-ის (1587-1629) ეპოქის ირანში, მის სახელთან დაკავშირებული ეპიგრაფიკული მასალა საკმაოდ მწირია. ჩვენამდე მოღწეულია (ყოველ შემთხვევაში, დღეისათვის გამოვლენილია) მისი სახელის შემცველი მხოლოდ ერთი ისტორიული წარწერა, რომელიც ამშვენებს მისსავე აკლდამას ქალაქ მეშქედში.¹ როგორც ცნობილია, ალავერდი ხანის ეს აკლდამა მეშქედში მდებარეობს მერვე შიიტი იმამის რეზას (იმამ 'ალი იბნ მუსა ალ-რეზა, გარდ. 818 წ.) ოქროსგუმბათიანი წმინდა აკლდამა-მაფხოლეუმის უშუალო სიახლოვეს (მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით).

ალავერდი ხანის აკლდამა, რომლის მშენებლობა დაიწყო მთვარის ჰიჯრის 1012 წელს (=1603/4 წ.) და დასრულდა 9 წელიწადში, რვაწახნაგა ფორმის ნაგებობაა თავზე სპილენძის გუმბათით (სურ. 1 და 1a). ნაგებობის სიმაღლე იატაკიდან გუმბათამდე 16,19 მეტრია, ხოლო მისი საერთო ფართობი შეადგენს 171 კვ. მეტრს აკლდამის შიდა სივრცეც რვაწახნაგაა, რომლის თითოეულ წახნაგში წარმოდგენილია *მუკარნასებიანი* დიდი შეისრულთაღოვანი ნიშები მათ ზემოთ (მეორე იარუსზე) იმავე ფორმის პატარა ნიშებით (სურ. 2 და 4). აკლდამის მთელი იატაკი (და ასევე საკმაოდ მაღალი პლინთუსები) მარმარილოს ქვებითაა გაწყობილი, ხოლო შიდა კედლები, კამარები და გუმბათოვანი ჭერი მთლიანად მოპირკეთებულია მოზაიკურად აწყობილი პატარა ფერადი მოჭიქული ფილებით, რომლებშიც ჩაქსოვილია დიდი მხატვრული ოსტატობით შესრულებული წარწერები, არაბესკები, ისლიმები, გეომეტრიული და მცენარეული ორნამენტები, სხვადასხვა ფრინველის და ცხოველის გამოსახულებები. ალავერდი ხანის აკლდამა, რომელიც „ალავერდი ხანის გუმბათის (*გონზად-ე ალლაჰვერდი ხან*)“ სახელითაა ცნობილი, იმამ რეზას მაფხოლეუმის ირგვლივ საუკუნეთა განმავლობაში წარმოქმნილი და განვითარებული მეტად ვრცელი და ფრიად შთამბეჭდავი ისტორიულ-არქიტექტურული კომპლექსის ერთ-ერთ ღირსშესანიშნავ ნაწილად ითვლება.

ალავერდი ხანის აკლდამა შემკულია ნატიფი კალიგრაფიით შესრულებული სხვადასხვა სახის მრავალრიცხოვანი წარწერებით, რომელთა აბსოლუტური უმრავლესობა არაბულენოვანია.³ ამ ძეგლის ისლამურ ეპიგრაფიკულ რეპერტუარში ვხვდებით ყურანის 62-ე („შეკრება“) და 112-ე („სიწრფელე“) *სურებს*, ცალკეულ *აიებს* მთელი რიგი სხვა *სურებიდან*, სხვადასხვა *ჰადისებს* და შიიტურ გადმოცემებს (*რივაია*), შიიტი იმამებისადმი მიძღვნილ ტექსტებს (თითოეული იმამის სახელისა და ტიტულების, მათი სრული გენეალოგიური ჯაჭვის, დაბადებისა და გარდაცვალების თარიღების მითითებით) და სხვ. ამ არაბული წარწერებიდან ჩვენ დღეს შევხვებით მხოლოდ ერთს, რომელშიც იხსენიება თავად ალავერდი ხანი და მითითებულია წარწერის თარიღი. სხვა წმინდა რელიგიური შინაარსის ისლამურ წარწერებზე აქ არ შევჩერდებით.

ჩვენთვის საინტერესო არაბული წარწერა განთავსებულია ალავერდი ხანის აკლდამის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე შეისრულთაღოვანი ნიშის კედლის სამ წახნაგზე (ეს კარებიანი ნიშა ხსენებულ აკლდამას მის მომიჯნავე დარ ალ-ზიაფასთან აკავშირებს) და *სულსის* კალიგრაფიული ხელით ერთნაირად შესრულებული ორი ნაწილისგან შედგება; პირველ ნაწილში ციტირებულია ერთ-ერთი შიიტური გადმოცემა, რომლის

ტექსტი (მათ) შეიცავს მოციქულ მუჰამადის წინასწარმეტყველურ გამონათქვამს ხორასანში (ამ ირანულ პროვინციაში მდებარეობს ქ. მეშჰედი) იმამ რეზას დაკრძალვის შესახებ: „წინასწარმეტყველმა – ალაჰის ლოცვა-კურთხევა იყოს მასზე და მის ოჯახზე! – თქვა: ჩემი ნაწილი დაიკრძალება ხორასნის მიწაზე. სამოთხეს მიიღებს ყველა ის მორწმუნე, ვინც მას მიეახლება-მოინახულებს და მისი სხეული დაცული იქნება ცეცხლისგან“; წარწერის მეორე ნაწილი კი წარმოადგენს სააღმშენებლო ხასიათის ტექსტს, რომელიც გვაწვდის კონკრეტულ ინფორმაციას მოცემული აკლდამის აგების დროისა და მისი ამშენებელი პიროვნების (ანუ ალავერდი ხანის) ვინაობის შესახებ. იქვე, იმავე წარწერის ბოლოს, მითითებულია ამ წარწერის შემსრულებელი ოსტატის სახელი და ციფრებით გამოხატული თარიღი ‘1022’, ანუ მთვარის ჰიჯრის 1022 წელი (=1613 წლის 21 თებერვალი - 1614 წლის 10 თებერვალი), რაც მშენებლობის საბოლოოდ დასრულების თარიღს შეესაბამება. ცნობილია, რომ ალავერდი ხანიც სწორედ აღნიშნულ წელს გარდაიცვალა (მისი გარდაცვალების კონკრეტული თარიღია მთვარის ჰიჯრის 1022 წლის 14 რაბი’ II /1613 წლის 3 ივნისი) და მისი ანდერძის შესაბამისად დაიკრძალა მის მიერვე და მისსავე სახელზე საგანგებოდ აგებულ ამ გუმბათიან აკლდამაში. წარწერა ასე იკითხება:

في أيام دولت السلطان الأعظم و الخاقان الأفخم محيى الدين سيد العرب والعجم أبو المظفر شاه عباس
الحسيني الموسوي الصفوي بهادرخان خلد الله ملكه والباقي لهذا البناء الرفيع المنيع وأقل عبيده
الأمير الأمراء الزمان الله وردي خان وفقه الله يحب ويرضى عمل أمير بن حاج محمود نظرائى ١٠٢٢

„უდიდესი სულთნისა და დიადი ხაყანის, რელიგიის მაცოცხლებლის, არაბთა (არაბეთის) და არაარაბთა (სპარსთა; სპარსეთის)) ბატონის აბუ ’ლ-მუზაფარ შაჰ ‘აბას ალ-ჰუსაინი ალ-მუსავი ალ-საფავი ბაჰადურ ხანის – მარადიული გახადოს ალაჰმა მისი მეფობა! – მმართველობის დროს (აღმართული) ამ დიდებული ნაგებობის ამშენებელია მისი (ალაჰის) უმდაბლესი მონა, დროის ამირთა ამირი (ამირ ალ-უმარა ალ-ჰამან) ალაჰვერდი ხანი – ალაჰიმც შეეწიოს მას იმით, რაც უყვარს და აკმაყოფილებს! შეასრულა ამირ იბნ ჰაჯ მაჰმუდ ნაზარანიმ 1022 [წელს]“.⁴

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ალავერდი ხან უნდილადის აკლდამის ეპიგრაფიკულ პროგრამასა და რეპერტუარში, მრავალრიცხოვანი არაბული წარწერების გარდა, ვხვდებით აგრეთვე ორ სპარსულენოვან პოეტურ წარწერას. ორივე ეს წარწერა კალიგრაფიულად ნასთა’ლიყით არის შესრულებული და განთავსებულია აკლდამის შიდა სივრცეში არსებული შეისრულთაღოვანი ნიშების კედლებზე.

აკლდამის აღმოსავლეთი ნიშის მოჭიქულ ფილებზე იკითხება პოეტური ტექსტი, რომელიც წარმოადგენს ქრონოგრამის შემცველ ოთხბაიტიან სპარსულ ლექსს. ამ ლექსის პირველი ორი ბაიტი განთავსებულია ნიშის მარჯვენა მხარეს, ხოლო მომდენო ორი ბაიტი კი ნიშის მარცხენა მხარეს. ტექსტი ასე იკითხება:⁵

خوش بنائی است این بنا که زند // فرش او تکیه بر فراز فلک
تا کند رفعتش نظر بنهاد // از مه و مهر و نه فلک عینک
چو بود در جوار روضه شاه // خردم گفت کامده بی شک
سال تاریخ آن خجسته مقام // کعبه خلق و سجده گاه ملک

„კარგი შენობაა ეს შენობა, რომლის // ხალიჩისებრი მორთულობა ცის კაზადონს ეყრდნობა.

მისი სიდიადისთვის რომ მზეერა შეეველო, // მზის, მთვარის და ცხრა ცის საჭვრეტი სათვალე გაიკეთა.⁶

რადგან შაჰის⁷ აკლდამის სიახლოვეს არის, // ჩემი გონების კარნახით უეჭველად გაცხადდა

ამ კურთხეული ადგილის (აგების) თარიღი: // ხალხის ქა'აბა და ანგელოზის სამლოცველო“.

ამ ოთხბაითიანი ლექსის უკანასკნელ მისრა'-ში წარმოდგენილია ქრონოგრამის შემცველი ფრაზა ('ქა'ბე-იე ხალყ ვა საჯდეგაჰ-ე მაღაჟ '), რომლის ყველა ასონიშნის რიცხვითი მნიშვნელობების საერთო ჯამი (აბჯადის სისტემის მიხედვით) არის '1021', რაც გულისხმობს მთვარის ჰიჯრის 1021 წელს (= 1612 წლის 4 მარტი - 1613 წლის 20 თებერვალი). მაშასადამე ეს ლექსი-ქრონოგრამა დაწერილია აკლდამის მშენებლობის საბოლოოდ დასრულებამდე ცოტა ხნით ადრე, იმ დროს, როცა ალავერდი ხანი ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო. შეგახსენებთ, რომ ალავერდი ხანი გარდაიცვალა მთვარის ჰიჯრის 1022 წლის რაბი' II თვის 14 რიცხვში (= 1613 წლის 3 ივნისი).

მოჭიქულ ფერად ფილებზე *ნასთა'ლიყით* გამოყვანილი მეორე პოეტური წარწერა განთავსებულია ალავერდი ხანის აკლდამის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარე ნიშაში (ეს კარებიანი ნიშა ჩვენთვის საინტერესო აკლდამას ჰათემ ხანის გუმბათიან აკლდამასთან აკავშირებს) და წარმოადგენს შემდეგ სპარსულ *როზა'ის*:⁸

جبرئیل ز عرش آید و حوران ز نعيم
از بهر طواف شه فردوس حريم
عمدا پر خود بر دم مقراض زنند
شايد كه بدینوسیله گردند مقیم

„ზეციური სფეროებიდან ჯაბრა'ილი მოვა და სამოთხიდან ჰურიები, // რათა გარშემოვლით თაყვანი სცენ სამოთხის ბაღისებრ წმინდა ადგილას (დამკვიდრებულ) შაჰს.⁹

განგებ თავიანთ ფრთებს მაკრატლის პირზე ისერავენ, // რომ იქნებ ამგვარად (აქ) დაემკვიდრონ“.

ციტირებული *როზა'ის* ტექსტს ბოლოში ერთვის შემდეგი არაბული მინაწერი, რომელიც გვაუწყებს ამ ლექსის ავტორისა და წარწერის შემსრულებლის ვინაობას (მისი სახელი ყოფილა „ჰასან ალ-ხადიმი“):¹⁰

قائله و راقمه حسن الخادم

„მისი (ანუ *როზა'ის*) მთქმელი და (წარწერის) დამწერი ჰასან ალ-ხადიმი“.

ჩვენთვის საინტერესო ამ *როზა'ისთან* დაკავშირებით ირანელი მკვლევარები ყურადღებას მიაპყრობენ წერილობით წყაროებში შემონახულ ერთ გადმოცემას, რომელიც შაჰ 'აბას I-ის ქალაქ მეშჰედში ერთ-ერთ ადრინდელ ვიზიტს ეხება. ამ გადმოცემის თანახმად, მეშჰედში ერთ საღამოს იმამ რეზას აკლდამაში მისვლისას შაჰს სანთლებისთვის განკუთვნილი სპეციალური მაკრატელი (*გოლგირ-ე შაჰ*)¹¹ აუღია და ამ მაკრატლით იქ ანთებული სანთლების ფითილების შეკრეჭვა და ნამწვავისგან გამოსუფთავება დაუწყო, რაზეც მის ამაღაში მყოფ შეიხ ალ-ისლამს, გამოჩენილ მუსლიმ სწავლულსა და პოეტს შეიხ ბაჰა'ის (ბაჰა ალ-დინ მუჰამად ალ-'ამილი, 1547-1621;

დაკრძალულია მეშვედში) იქვე ექსპრომტად წარმოუთქვამს *რობა'ი*, რომელშიც ის მიმართავს წმინდა აკლდამის *ხადემს* (ანუ მსახურს; იგულისხმება იმჟამად ამ აკლდამის მსახურის როლში მყოფი შაჰი):

„მიწივმსუფვენი არიან ზეციური ანგელოზები,
სამოთხისებრი აკლდამის¹² სანთლის ფარვანები,
მაკრატელი ფრთხილად შეახე, მსახურო (*ხადემ*)!
მეშინია, [ალაჰის] ნდობამოსილ ჯაბრა'ილს ფრთა არ დაუზიანო“.¹³

გამოთქმულია ვარაუდი (სეიდ ებრაჰიმ მუსავი ფანაჰი), რომ სწორედ შეიხ ბაჰა'ის ამ ექსპრომტით ინსპირირებული და მის ერთგვარ „საპასუხო“ (*ჯავაბ*) გადაძახილად უნდა იყოს მოგვიანებით დაწერილი ალავერდი ხანის აკლდამაში წარწერის სახით დაფიქსირებული ზემოხსენებული სპარსული *რობა'ი*.¹⁴

II. იმამყული ხან უნდილაძესთან დაკავშირებული წარწერები

ჩვენი სტატიის შემდეგი მონაკვეთი ეთმობა ალავერდი ხან უნდილაძის უფროსი ვაჟისა და მემკვიდრის, ფარსის (და ასევე ლარის, ქუჰ-გილუიეს და ბაჰრეინის) ძლიერი *ბეგლარბეგისა* და სახელმოხვეჭილი მხედართმთავრის იმამყული ხანის მოღვაწეობის სხვადასხვა მომენტებთან დაკავშირებულ დღემდე მოღწეულ ეპიგრაფიკულ მასალას.

ერთ-ერთი საყურადღებო ეპიგრაფიკული ტექსტი, რომელიც იმამყული ხანის სახელს უკავშირდება და მის სამშენებლო საქმიანობას ეხება, გახლავთ *სულსის* კალიგრაფიული ხელით ნატიფად შესრულებული ვრცელი არაბული წარწერა შირაზიდან, ანუ ფარსის ქართველი ბეგლარბეგის მთავარი სარეზიდენციო ქალაქიდან. წარწერა განთავსებულია ქ. შირაზის უძველესი საკრებულო მეჩეთის (მასჯედ-ე ჯამე'-ე 'ათიყ-ე შირაზ) ვრცელი არქიტექტურული კომპლექსის¹⁵ ჩრდილოეთი შესასვლელის (მას „დარბ-ე დავაზდაჰ ემამ“-ს ანუ „თორმეტი იმამის შესასვლელს“ უწოდებენ) ე.წ. *ივანის* ტიპის შეისრულთაღოვანი *მუკარნასიანი* პორტალის შიდა სივრცეში, უშუალოდ შესასვლელი თაღოვანი კარების ზემოთ, ჰორიზონტალურად (და სიგრძივ გაბმულად) კედლის ყველა წახნაგზე (სურ. 5 და 6).

წარწერის ტექსტიდან ირკვევა, რომ შაჰ 'აბას I-ის ზეობის დროს შირაზის ამ უძველესი ისტორიული მეჩეთის ერთ-ერთი რესტავრაცია, განახლება და ახალი წარწერებითა და დეკორატიული ელემენტებით შემკობა განხორციელებულა იმამყული ხანის ძალისხმევითა და უშუალო ჩართულობით. საკუთრივ ეს წარწერა შესრულებულია კალიგრაფ ღიას ალ-დინ 'ალი ალ-ჯაუჰარის მიერ მთავრის ჰიჯრის 1031 წელს (= 1621 წლის 15 ნოემბერი - 1622 წლის 4 ნოემბერი). აქვე შევნიშნავთ, რომ ამავე ძეგლის რამდენიმე სხვა იმდროინდელი წარწერა მთავრის ჰიჯრის 1027-1034 წლებით (=1617-1624 წწ.) თარიღდება, რაც ზემოხსენებული სარემონტო-სარესტავრაციო სამუშაოების ქრონოლოგიას გვიჩვენებს. ჰიჯრის 1031 წლის ჩვენთვის საინტერესო წარწერა ასე იკითხება:¹⁶

الحمد لله الذي أسس أساس الدين المبين بشريعة محمد سيد الأولين والآخرين والصلوة والسلام على من هو مخاطب بأمين الملك والملة واله المعصومين وأما بعد وفق بتجديد هذا البيت العتيق في زمن خلافة خليفة الله في الأرضين قهرمان الماء والطين السلطان بن السلطان أبو المظفر شاه عباس الصفوي الحسني الحسيني بهادرخان خلده الله تعالى ملكه وسلطانه وافاض بره و إحسانه على العالمين الوالي من قبله الخان العادل أمير الأمراء في الزمان ناشر المعدلة والبر والاحسان إمام قليخان الوثائق بعناية رحمة .. وبه المبين محمد رضا المشير المخاطب بأمين الملك كتبه غياث الدين على الجواهري في سنة ١٠٣١ هجري

„ქება-დიდება ალაჰს, რომელმაც დაადგინა ნათელი რელიგიის¹⁷ საფუძველი პირველთა და უკანასკნელთა მეუფე მუჰამადის შარი'ათით – ლოცვა-კურთხევა და მშვიდობა იყოს მასზე, ვინც სამეფოსა და ხალხის (თემის) ნდობამოსილად იწოდება,¹⁸ და მის ყოვლადუცოდველთა ოჯახზე!

და შემდეგ: ამ ძველი (დიდებული)¹⁹ სახლის განახლება განხორციელდა ორ ქვეყანაში ალაჰის ნაცვალის, წყლისა და თიხის (მიწის) მკერობელის, სულთან იბნ სულთან აბუ 'ლ-მუზაფარ შაჰ 'აბას ალ-საფავი ალ-ჰასანი ალ-ჰუსაინი ბაჰადურ ხანის მმართველობის დროს – მარადიული გახადოს ყოვლადმალაჰმა ალაჰმა მისი მეფობა და სულთნობა და ზეგარდმოვიდეს მისი სამართლიანობა და კეთილმოწყალება ორსავე სამყაროზე ! – მისი (შაჰის) რწმუნებული მმართველის, სამართლიანი ხანის, დროის ამირთა ამირას (ამირ ალ-უმარა ფი 'ლ-ზამან), კანონიერების სამართლიანობის და სიკეთის გამავრცელებლის, (ალაჰის) უსაზღვრო კეთილმოწყალებაში დარწმუნებული იმამყული ხანის მიერ ... და ...²⁰ ამინ ალ-მულქის ზედწოდების მქონე მრჩეველი მუჰამად რიზა.²¹ დაწერა ეს ღიას ალ-დინ 'ალი ალ-ჯავჰარიმ ჰიჯრის 1031 წელს.“

იმავე იმამყული ხან უნდილაძის საამშენებლო მოღვაწეობას უკავშირდება ასევე თარიღიანი წარწერები ქალაქ გოლფაიეგანიდან. მხედველობაში გვაქვს ამ ქალაქის განაპირას მდებარე შიიტური რელიგიური მემორიალური ნაგებობა – გუმბათიანი რვაწახნაგა ფორმის აკლდამა-სამლოცველო „ემამზადე-იე (ან ემამზადეგან-ე) ჰეფდაჰ-თან“, რომელშიც, გადმოცემის თანახმად, თავმოყრილია სხვადასხვა შიიტი იმამების შვილთა (სულ 17 პირის) საფლავები (სურ. 7). ამ იმამზადეს სხვადასხვა ნაწილში დაფიქსირებულია ჩვენთვის საყურადღებო ორი წარწერა, რომელთაგან ერთი თარიღდება მთვარის ჰიჯრის 1032 წლით (= 1622 წლის 5 ნოემბერი - 1623 წლის 24 ოქტომბერი), ხოლო მეორე – მთვარის ჰიჯრის 1033 წლით (= 1623 წლის 25 ოქტომბერი - 1624 წლის 13 ოქტომბერი). ორივე წარწერა სააღმშენებლო ხასიათისაა და გვამცნობს, რომ ეს ნაგებობა აშენებულია შაჰ 'აბას I-ის ზეობის ხანაში იმამყული ხანის პირადი ძალისხმევითა და ხელმძღვანელობით. აქვე აუცილებელია იმის აღნიშვნაც, რომ გეოგრაფიულად გოლფაიეგანი მართალია იმამყული ხანის მეტად ვრცელი საბეგლარბეგოს საზღვრებში არ შედიოდა (ის ისფაჰანის პროვინციის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა), მაგრამ ამ ქალაქის და მიმდებარე ტერიტორიის მართვა-პატრონობაც (ისევე როგორც, მაგალითად, დასავლეთ ირანში, ჰამადანის ახლოს მდებარე თუისერქანის მართვა) შაჰ 'აბასს სწორედ იმამყული ხანისთვის ჰქონდა ჩაბარებული. აქვე იმასაც შევნიშნავთ, რომ გოლფაიეგანის ხსენებული აკლდამის წარწერებიდან რამდენიმე წარწერა შესრულებულია შირაზელი ოსტატის ღიას ალ-დინ 'ალი ალ-ჯაუჰარის მიერ, ანუ იმ ოსტატის მიერ, რომლის ნახელავიც არის ჩვენს მიერ ზემოთ უკვე განხილული არაბული

წარწერა ქალაქ შირაზიდან (იგულისხმება შირაზის ძველი საკრებულო მეჩეთის ჩრდილო შესასვლელ პორტალზე არსებული წარწერა).

გოლფაიეგანის წარწერებიდან ქრონოლოგიურად ოდნავ უფრო ადრეული პირველი 8 წარწერა სპარსულენოვანია (არაბული ელემენტებით). წარწერა მთვარის ჰიჯრის 1032 წლით თარიღდება, შესრულებულია *სულსის* კალიგრაფიული ხელით (ტექსტი თეთრ ფერში მუქ ლაჟვარდისფერ ფონზე). ტექსტი მოკლეა და ორ ნაწილად არის განთავსებული ოთხკუთხა ფორმის კარტუშებში ამ ძეგლის შეისრულთალოვანი შესასვლელი პორტალის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს. წარწერა სრულდება ციფრებით გამოხატული თარიღით ('1032-ში') და ის ასე იკითხება:²²

غلام با اخلاص پادشاه // دين پناه امام قلى خان فى ١٠٣٢

„რელიგიის მფარველი ფადიშაჰის გულერთგული *ღოლაში* იმამყული ხანი 1032 (წ.)“.

მეორე წარწერა გოლფაიეგანიდან არაბულია და მისი ტექსტი შედარებით ვრცელია, წარწერა შესრულებულია *სულსის* კალიგრაფიული ხელით (ყვითელი ფერის ტექსტი მუქ ლაჟვარდისფერ ფონზე) და განთავსებულია გოლფაიეგანის ზემოხსენებული ძეგლის ჩრილოეთ მხარეს, შიდა ეზოსკენ გამავალი შეისრულთალოვანი გასასვლელის ზემოთ. წარწერა, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, მთვარის ჰიჯრის 1033 წლით თარიღდება და ის ასე იკითხება:²³

الحمد لله الذي منه التأييد وإليه الانتهاء والصلوة والسلام على خاتم الأنبياء الأصفياء محمد
المصطفى وآله سيما المرتضى على.... المعصومين وبعد فقد امر بعمارة هذا الروضة
المنورة في الايام خلافة خليفة الله في الأرضين قهرمان الماء الطين أبو المظفر شاه عباس
الحسيني الصفوى بهادرخان خلده الله تعالى ملكه وسلطانه وأفاض على العالمين بربه وإحسانه
الخان العادل امير الامراء في الزمان ناشر المعدلة والبر والإحسان اما مقلي خان أيده الله
تعالى ضلاله العلي إلى انقراض الزمان في ١٠٣٣

„ქება-დიდება ალაჰს, ვისგანაც მოდის შეწევნაც და დასასრულიც, და ლოცვა-კურთხევა და მშვიდობა იყოს წმინდა წინასწარმეტყველთა ბეჭედზე“²⁴ -- მუჰამად ალ-მუსტაფაზე და მის ოჯახზე, ალ-მურთაზა 'ალიზე'²⁵ და ... (ოჯახის სხვა) ყოვლადუცოდველებზე!

და შემდეგ: ორ სამყაროში ალაჰის ნაცვალის, წყლისა და მიწის (თიხის) მპყრობელის აბუ 'ლ-მუზაფარ შაჰ 'აბას ალ-ჰუსაინი ალ-საფავი ბაჰადურ ხანის მმართველობის დროს – მარადიული გახადოს ყოვლადმდაღამა ალაჰმა მისი მეფობა და სულთნობა და ზეგარდმოვიდეს მისი სამართლიანობა და კეთილმოწყალებობა ორსავე სამყაროზე! – ნათელმოსილი²⁶ ბაღის (აკლდამის)²⁷ აშენება ბრძანა 1033 წელს სამართლიანმა ხანმა, დროის ამირთა ამირამ (ამირ ალ-უმარა ფი-ლ-ზამან), კანონიერების, სამართლიანობის და სიკეთის გამავრცელებელმა იმამყული ხანმა – ყოვლადმდაღამი ალაჰიმც შეეწიოს მას [და დაიფაროს] მისი (ალაჰის) გზიდან აცდენისგან დრო-ჟამის დასასრულამდე!“

შირაზისა და გოლფაიეგანის ეპიგრაფიკული მასალის გაცნობის შემდეგ მკითხველის ყურადღება გვინდა მივაპყროთ იმამყული ხანის სახელთან დაკავშირებულ ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრეულ და ისტორიული თვალსაზრისით ფრიად

მნიშვნელოვან სპარსულ წარწერებს, რომლებიც თარიღდება მთვარის ჰიჯრის 1031 წლით (=1621 წლის 16 ნოემბერი - 1622 წლის 4 ნოემბერი). ამ წარწერებით მორთულია 1622 წელს ირანელთა მიერ იმამყული ხან უნდილადის სარდლობით სპარსეთის ყურეში პორტუგალიელების წინააღმდეგ ჩატარებული წარმატებული სამხედრო ოპერაციის დროს კუნძულ ჰორმუზის აღების (სურ. 8) შედეგად სამხედრო ნადავლის სახით ხელში ჩაგდებული სხვადასხვა ზომისა და კალიბრის არაერთი პორტუგალიური ბრინჯაოს ზარბაზნის ლულის ზედაპირი. აღნიშნული წარწერების შესახებ გრიგოლ ბერამემ საკმაოდ ვრცელი მოხსენება წარმოადგინა 2018 წელს თბილისში და 2019 წელს ისფაჰანში ჩატარებულ საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციებზე²⁸ და აქ თემის ყველა დეტალზე ვრცლად აღარ შევჩერდებით. შემოვიფარგლებით მხოლოდ ზოგადი ინფორმაციით ამ ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ.

გავეცნოთ ზემოხსენებული წარწერების დღეისათვის ჩვენთვის ცნობილ რამდენიმე ნიმუშს მსოფლიოს სამი ქვეყნის (ტანზანია, ომანი და პორტუგალია) სამუზეუმო კოლექციებში განთავსებული, შესაბამისი პორტუგალიური ზარბაზნების მიხედვით, რომლებიც იქ სხვადასხვა დროს პირდაპირ თუ არაპირდაპირ ირანიდან არის მოხვედრილი. რაც შეეხება საკუთრივ ირანს, ამ ტიპის წარწერებიანი ბრინჯაოს ზარბაზნები, ცხადია, ირანშიც არის შემორჩენილი, მაგრამ, სამწუხაროდ, მათი ამჟამინდელი ზუსტი ადგილმდებარეობის დადგენა ჯერჯერობით ვერ ხერხდება და მათ შესახებ რაიმე კონკრეტული ინფორმაცია და წარწერების ამსახველი ფოტომასალა არ იძებნება. ვიმედოვნებთ, რომ ახლო მომავალში ირანშიც მოხერხდება ამგვარი ნიმუშების მიკვლევა და შესწავლა.

სპარსული წარწერებით დადამლული ორი პორტუგალიური ზარბაზანი გამოფენილია კუნძულ ზანზიბარზე (ტანზანია), ქალაქ ზანზიბარის ისტორიულ ნაწილში (ე. წ. „ქვის ქალაქში“) მდებარე „საკვირველებათა სახლის“ (ბეით ალ-‘აჯა‘იბ) სახელით ცნობილი ეროვნული სასახლე-მუზეუმის (ყოფილი სულთნის სასახლე, აგებულია 1883 წ.) შესასვლელთან (სურ. 9). ამ ორი ზარბაზნის ზოგადი მონაცემები შემდეგია: 1. სიგრძე 3,7 მ, კალიბრი 200 მმ; 2. სიგრძე 3,12 მ, კალიბრი 180 მმ. იქვე, შესასვლელის ერთ-ერთ ბოძზე, დამაგრებულია საინფორმაციო დაფა ინგლისურენოვანი ტექსტით ამ სპარსულწარწერიანი პორტუგალიური ზარბაზნების შესახებ (იხ.: სურ. 9 და 9a). გარდა ამისა, 4,15 მ სიგრძის კიდვ ერთი (ანუ მესამე) სპარსულწარწერიანი პორტუგალიური ბრინჯაოს ზარბაზანი განთავსებულია იმავე სასახლე-მუზეუმის მიმდებარე ბაღის ტერიტორიაზე (სურ. 10).²⁹ წარწერების ტექსტი, კალიგრაფია და გარეგნული ფორმა აქ დაცულ ზარბაზნებზე ერთმანეთის მსგავსია. სპარსული წარწერა **სამივე** შემთხვევაში განლაგებულია 8 სტრიქონზე და ჩასმულია ორმაგი ხაზით გამოყვანილ ფიგურულ კარტუში (მართკუთხა კარტუში, რომლის მარჯვენა და მარცხენა ფერდებზე სახელურის მსგავსი ნახევარკალებია „მიდგმული“, ხოლო ზედა და ქვედა ფერდების შუაში გუმბათისებრი ფიგურებია კენწეროში სამყურას ფორმის დაბოლოებით). სამივე შემთხვევაში (ისევე, როგორც ქვემოთ წარმოდგენილ ყველა სხვა მსგავს წარწერაში), ჩვენს მიერ ადრე უკვე განხილული წარწერებისგან განსხვავებით, მუსლიმური თარიღი (მთვარის ჰიჯრის 1031 წ.) გადმოცემულია არა ციფრებით, არამედ შესაბამისი არაბული სიტყვებით (რიცხვითი სახელებით). *ნასთა‘ლიყის* კალიგრაფიული ხელით საკმაოდ გაკრულად შესრულებული ამ სპარსული წარწერის ტექსტი (სურ. 11) ასე იკითხება:³⁰

يا الله
 در زمان سلطنت روزافزون پادشاه زمين
 و زمان شاه عباس صفوى موافق سنه احدى
 و ثلاثين و الف هجرى ابن الله ويردى خان
 غلام باخلاص شاه دين پناه امام قلى خان بيگلر بيگى
 فارس و لار و كوه گيلويه و بحرین قلعه هر موزرا
 مفتوح ساخته اين توپ را بدست آورد
 يا محمد يا على

„ო, ალაჰ! მიწისა და დრო-ჟამის მბრძანებელი შაჰ 'აბას საფავის დღენიადაგ მზარდი (სვებედნიერი) მმართველობის დროს, რაც შეესაბამება ჰიჯრის ათას ოცდათერთმეტ წელს, რელიგიის მფარველი შაჰის გულერთგული *ღოლაძის* ალაჰვერდი ხანის ძემ, ფარსის, ლარის, ქუჰ-გილუიეს და ბაჰრეინის *ბეგლარბეგმა* იმამყული ხანმა დაიპყრო რა ჰორმუზის ციხე-სიმაგრე, ხელთ იგდო ეს ზარბაზანი. ო, მუჰამად ! ო, 'ალი !“

იგივე ტიპის წარწერის მქონე ერთი სხვა პორტუგალიური ზარბაზანი ამჟამად გამოფენილია ქალაქ ნიზვაში (ომანი), ადგილობრივი ისტორიული ციხე-სიმაგრის (ნიზვას ფორტის) ერთ-ერთი შესასვლელის წინ (სურ. 13).³¹ აღსანიშნავია, რომ ამ წარწერის ტექსტი განლაგებულია 7 სტრიქონზე და ის არ არის რაიმე კარტუში მოქცეული, ანუ უკარტუშოა (სურ. 14). წარწერა ასე იკითხება:³²

در زمان سلطنت روزافزون پادشاه
 زمين و زمان شاه عباس صفوى موافق
 سنه احدى و ثلاثين و الف هجرى ابن
 الله ويردى خان غلام باخلاص شاه دين
 پناه امام قلى خان بيگلر بيگى فارس و لار و كوه گيلويه
 و بحرین قلعه هر موزرا مفتوح ساخته اين
 توپ را بدست در آورد

„მიწისა და დრო-ჟამის მბრძანებელი შაჰ 'აბას საფავის დღენიადაგ მზარდი (სვებედნიერი) მმართველობის დროს, რაც შეესაბამება ჰიჯრის ათას ოცდათერთმეტ წელს, რელიგიის მფარველი შაჰის გულერთგული *ღოლაძის* ალაჰვერდი ხანის ძემ, ფარსის, ლარის, ქუჰ-გილუიეს და ბაჰრეინის *ბეგლარბეგმა* იმამყული ხანმა დაიპყრო რა ჰორმუზის ციხე-სიმაგრე, ხელთ იგდო ეს ზარბაზანი.“

როგორც ვხედავთ, ამ წარწერის ტექსტი არსებითად წინა წარწერის იდენტურია იმ მცირეოდენი განსხვავებით, რომ აქ ტექსტის თავში და ბოლოში არაა ალაჰის, მუჰამადის და 'ალის მისამართით აღვლენილი ის სასოებითი შეძახილები, რომლებიც იკითხება ზანზიბარში დაცულ ზარბაზნებზე. სხვათა შორის, ამგვარ ფრაზა-შეძახილებს ვერ ვხვდებით ვერც იმ ორ სხვა წარწერაში, რომლებსაც ქვემოთ გავეცნობით.

იმამყული ხანის სახელით შესრულებული სპარსული წარწერის მქონე პორტუგალიური ზარბაზნების კიდევ ორი ნიმუში დაცულია მათ მშობლიურ პორტუგალიაში, ქალაქ ლისაბონის სამხედრო მუზეუმის საარტილერიო იარაღის

საქვეყნოდ ცნობილ კოლექციაში.³³ ეს ბრინჯაოს ზარბაზნები XIX საუკუნეში პორტუგალიაში ზანზიბარიდან ჩამოუტანიათ და 1903 წლიდან ლისაბონის ზემოხსენებულ მუზეუმში ინახება. 1916 წლის 4 ნოემბერს მუზეუმში სტუმრად მყოფი ვიღაც ფრანგი ორიენტალისტისთვის (სახელი უცნობია) უთხოვიათ ამ ზარბაზნებზე არსებული „არაბული“ წარწერების ამოკითხვა და თარგმნა. სტუმარს თხოვნა შეუსრულებია და თავისი თარგმანი მუზეუმისთვის ჩაუბარებია. შემდეგ ფრანგის ეს ნამუშევარი პორტუგალიურ ენაზე თარგმნეს და სწორედ ეს პორტუგალიური თარგმანი იქნა გამოქვეყნებული ლისაბონის სამხედრო მუზეუმის 1930 წელს გამოცემულ ოფიციალურ ილუსტრირებულ კატალოგში.³⁴ აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ხსენებულ კატალოგში წარმოდგენილი თარგმანი სავსეა უხეში შეცდომებით, რაც საგრძნობლად ამახინჯებს ჩვენთვის საინტერესო სპარსული წარწერების შინაარსს. სამწუხაროდ, 1930 წლის კატალოგში გამოქვეყნებული არაზუსტი და დამახინჯებული თარგმანი დაედო საფუძვლად ზემოხსენებული ორი პორტუგალიური ზარბაზნის ყველა შემდეგდროინდელ აღწერილობასა და პუბლიკაციას.³⁵

ლისაბონის მუზეუმის ერთ-ერთ პორტუგალიურ ბრინჯაოს ზარბაზანზე (ახალი საინვენტარო № MML 01503, ძველი საინვენტარო № R-16; სიგრძე 3,82 მ, კალიბრი 190 მმ) დატანილი სპარსული წარწერის ტექსტი განლაგებულია 7 სტრიქონზე და ჩასმულია ორმაგი ხაზით გამოყვანილ ფიგურულ კარტუში (ნუშის ფორმის დაკბილულგვერდებიანი კარტუში, რომლის ზედა და ქვედა წაწვეტებული ბოლოები სამყურას სახის ორნამენტით მთავრდება). გთავაზობთ ამ წარწერის სპარსულ ტექსტს (სურ. 15)³⁶ და მის ქართულ თარგმანს:

در زمان
سلطنت روزافزون پادشاه زمین
و زمان شاه عباس صفوی موافق سنه احدی و ثلاثین
و الف هجری ابن الله و یردی خان غلام باخلاص شاه دین پناه
امام قلی خان بیگلربیگی فارس و لار و کوه گیلویه
و بحرین قلعه هرموز را مفتوح ساخته این
توپ را بدست آورد

„მიწისა და დრო-ჟამის მბრძანებელი შაჰ ‘აბას საფავის დღენიადაგ მზარდი (სვებედნიერი) მმართველობის დროს, რაც შეესაბამება ჰიჯრის ათას ოცდათერთმეტ წელს, რელიგიის მფარველი შაჰის გულერთეული *ღოღამის* ალაჰვერდი ხანის ძემ, ფარსის, ლარის, ქუჰ-გილუიეს და ბაჰრეინის *ბეგლარბეგმა* იმამყული ხანმა დაიპყრო რა ჰომუზის ციხე-სიმაგრე, ხელთ იგდო ეს ზარბაზანი.“

იმავე სამუზეუმო კოლექციის მეორე ბრინჯაოს ზარბაზანი (ახალი საინვენტარო № MML 01222, ძველი საინვენტარო № R-17; სიგრძე 4,75 მ, კალიბრი 15 მმ; იხ. სურ. 16) შემკულია ანალოგიური შინაარსის სპარსული წარწერით, რომლის ტექსტი განლაგებულია 10 სტრიქონზე. ეს წარწერაც, წინა ნიმუშის მსგავსად, ჩასმულია ორმაგი ხაზით გამოყვანილ ნუშის ფორმის დაკბილულგვერდებიან ფიგურულ კარტუშში. გთავაზობთ ამ წარწერის სპარსულ ტექსტს (სურ. 17)³⁷ და მის ქართულ თარგმანს:

در زمان
 سلطنت روزافزون
 پادشاه زمین و زمان شاه عباس
 صفوی موافق سنه احدی و ثلاثین
 و الف هجری ابن الله ویردی خان
 غلام باخلاص شاه دین پناه امام قلی خان
 بیگلربیگی فارس و لار و کوه گیلویه و
 بحرین قلعه هرموز را مفتوح
 ساخته این توپ را
 بدست در آورد

„მიწისა და დრო-ჟამის მბრძანებელი შაჰ 'აბას საფავის დღენიდაგ მზარდი (სვებედნიერი) მმართველობის დროს, რაც შეესაბამება ჰიჯრის ათას ოცდათერთმეტ წელს, რელიგიის მფარველი შაჰის გულერთგული *ლოლამის* ალაჰვერდი ხანის ძემ, ფარსის, ლარის, ქუჰ-გილუიეს და ბაჰრეინის *ბეგლარბეგმა* იმამყული ხანმა დაიპყრო რა ჰორმუზის ციხე-სიმაგრე, ხელთ იგდო ეს ზარბაზანი.“

როგორც ვხედავთ, სხვადასხვა ზომისა და კალიბრის პორტუგალიურ ბრინჯაოს ზარბაზნებზე (მათი ლულები ზედაპირზე) საგანგებოდ დატანილი ოთხივე სპარსული წარწერა გვაუწყებს, რომ ეს ქვემეხები მთვარის ჰიჯრის 1031 წელს ჰორმუზის აღებისას ხელში ჩაუგდია ფარსის, ლარის, ქუჰ-გილუიეს და ბაჰრეინის ბეგლარბეგს იმამყული ხანს. წარწერების ტექსტი თითქმის იდენტურია, განსხვავება არის მხოლოდ მცირე ტექსტუალურ დეტალებსა და გრაფიკულ იერში (გარკვეული სხვაობა კალიგრაფიაში, ტექსტის სხვადასხვა ოდენობის სტრიქონებად დაყოფა, სხვადასხვა ფორმის კარტუშები ან საერთოდ კარტუშის უქონლობა). ცხადი ხდება, რომ სამხედრო ნადავლად მოპოვებულ პორტუგალიურ ზარბაზნებზე განსათავსებლად იმამყული ხანის ხელქვეით ირანელ ოსტატებს ერთი და იგივე შინაარსის მქონე სამახსოვრო წარწერის ოდნავ განსხვავებული რამდენიმე ვარიანტი მოუმზადებიათ და გამოუყენებიათ. მაგრამ ყველა ასეთი ვარიანტის ძირითადი ტექსტი ერთნაირი იყო და ეს ტექსტი უეჭველად თავად იმამყული ხანის განკარგულებით უნდა ყოფილიყო შედგენილი და შემდეგ მის მიერვე შემოწმებული და ვიზირებული. როგორც ჩანს, საქმე გვაქვს იმამყული ხანის საგანგებო და სასწრაფოდ შესასრულებელ ოპერატიულ დავალებასთან, რომელიც მის სამხედრო ოსტატებს დაუყოვნებლივ უნდა მოეყვანათ სისრულეში. ნიშანდობლივია, რომ ამ ოსტატების მიერ გაკრული ხელით ნაჩქარევად შესრულებული ეს წარწერები კალიგრაფიული თვალსაზრისით შორსაა სინატიფისგან (მათგან კალიგრაფიის მხრივ შედარებით უკეთესად გამოიყურება ლისაბონში დაცულ ნიმუშებზე არსებული წარწერები), რაც უთუოდ იმით უნდა აიხსნას, რომ იმ დაძაბულ საომარ ვითარებაში მაღალი რანგის ირანელი კალიგრაფების მოწვევისა და საქმეში ჩართვისთვის არც დრო იყო და არც პირობები. აღნიშნული წარწერები (ანუ წარწერის ტექსტის ყველა ვარიანტი), რომლებსაც მკვლევარები „იმამყული ხანის ტრიუმფალურ სამახსოვრო წარწერებს“ უწოდებენ,³⁸ საკმაოდ საინტერესო ჩანს ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით: წარწერის ტექსტი პორტუგალიელებთან ომში გამარჯვებული ქართული წარმომავლობის ირანელი მხედართმთავრის იმამყული ხან უნდილამის პირდაპირი, დაუფარავი და ხმამაღალი

განაცხადია სპარსეთის ყურის სამხედრო ეპოპეაში მისი სრულიად გამორჩეული პირადი როლის შესახებ. აღსანიშნავია ისიც, რომ თავის ამ ტრიუმფალურ წარწერაში იმამყული ხანი არ ივიწყებს და ხაზგასმით ახსენებს მამამისის, სახელგანთქმული ალავერდი ხანის სახელს. მაგრამ სეფიანთა ეპოქის ირანული სამხედრო ეპიგრაფიკის ზემოწარმოდგენილ ნიმუშებზე მსჯელობისას და მათი შეფასებისას განსაკუთრებით უნდა გაესვას ხაზი ამ მასალის ისტორიულ ღირებულებას: ეს წარწერები წარმოადგენს 1622 წელს ირანელთა მიერ იმამყული ხანის სარდლობით (და ინგლისური ოსტ-ინდოეთის კომპანიის ფლოტის დახმარებით) კუნძულ ჰორმუზის აღების (და ზოგადად სპარსეთის ყურეში პორტუგალიელებზე მოპოვებული სამხედრო-სტრატეგიული გამარჯვების) ამსახველ თანადროულ და ქრონოლოგიურად ერთ-ერთ ყველაზე უადრეს წერილობით ისტორიულ დოკუმენტს.³⁹

* * *

ზემოთ ჩვენ წარმოვადგინეთ და განვიხილეთ XVII საუკუნის პირველი მეოთხედის რამდენიმე სპარსული და არაბული წარწერა, რომლებიც დაკავშირებულია ირანში აღზევებული უნდილადების ფეოდალური სახლის ცნობილი წარმომადგენლების, ალავერდი ხან უნდილადის და იმამყული ხან უნდილადის სახელებთან.

შაჰ სეფი I-ის (1629-1642) ბრძანებით ქ. ყაზვინში იმამყული ხანის სიკვდილით დასჯამ და მისი ოჯახის განადგურებამ, რასაც სხვადასხვა წყაროები 1632 ან 1633 წლით ათარიღებენ,⁴⁰ წერტილი დაუსვა უნდილადეთა ძლიერი და გავლენიანი საგვარეულოს მრავალწლიან მოღვაწეობას ირანში.⁴¹ მაგრამ მიუხედავად ესოდენ ტრაგიკული აღსასრულისა, ისტორიამ და ირანელთა ისტორიულმა მეხსიერებამ არ დაივიწყა და დღემდე პატივისცემით შემოინახა მათი სახელები, სათანადოდ შეაფასა მათი მრავალმხრივი მოღვაწეობა და მნიშვნელოვანი ღვაწლი ირანის წინაშე. შემთხვევითი როდია და თავისთავად ფრიად სიმბოლურია ის ფაქტი, რომ 1990-იანი წლების დამდეგს სპარსეთის ყურეში მდებარე კუნძულ ყემშზე საზღვიმოდ გაიხსნა იმამყული ხანის სახელობის მოედანი, რომლის ცენტრში აღიმართა მაღალ კვარცხლბეკზე ამყად მდგომი, წელზე ხმალშემორტყმული იმამყული ხანის უზარმაზარი ძეგლი (სურ. 18 და 19), რომლის შემქმნელია გასული საუკუნის გამოჩენილი ირანელი მოქანდაკე, „აღმოსავლეთის მიქელანჯელოდ“ წოდებული აბოლჰასან ხან სადიყი (1894-1995),⁴² ვის შემოქმედებასაც უკავშირდება საქვეყნოდ ცნობილ მრავალ ირანელ მოღვაწეთა მონუმენტები, მათ შორის ფირდოუსის შესანიშნავი ძეგლი, რომელიც 1968 წლიდან დგას ცნობილი ვილა ბორგეზეს ბაღში ქალაქ რომში. ასევე მრავლისმეტყველი და სიმბოლურია, რომ 2014 წლიდან ქალაქ ისფაჰანს ამშვენებს ალავერდი ხან უნდილადის ბიუსტი (სურ. 21); ამ საკმაოდ შთამბეჭდავი სკულპტურული პორტრეტის ავტორია ირანელი მოქანდაკე ჰოსეინ ალი ასგარი, დ. 1976 წ.), რომელიც დგას ნაყშ-ე ჯაჰანის საქვეყნოდ ცნობილი მოედნის მომიჯნავე ბაღში, სადაც გამოფენილია სეფიანთა პერიოდის გამოჩენილ მოღვაწეთა ბიუსტები (ეს ხეივანიანი ბაღი, რომელსაც „ბუსთან-ე მაშაჰირსაც“ უწოდებენ, ნაყშ-ე ჯაჰანის მოედანს აკავშირებს ოსთანდარის ქუჩასთან და ჩეჰელ-სოთუნის სასახლესთან),⁴³ ჩვენთვის საინტერესო ბიუსტის მართკუთხა თეთრი პოსტამენტის წინა წახნაგზე დამაგრებულია ლითონის თხელი ფირფიტა განმარტებითი ხასიათის ორენოვანი (სპარსული და ინგლისური) წარწერით (სურ. 22-24)⁴⁴ რომელშიც ხაზგასმით არის აღნიშნული ალავერდი ხანის ქართული წარმომავლობა. აქვე განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ზემოხსენებული ბიუსტის ზუსტი ასლი, ოღონდ წარწერიანი ლითონის ფირფიტის გარეშე, დგას ოთხი საუკუნის წინ ალავერდი ხანის მიერვე აგებული დიდებული ხიდის („ალავერდი ხანის ხიდის“, იგივე „სი-ო-სე-

ფოლის“)⁴⁵ ახლოს, სამხრეთ სანაპიროდან ამ ხიდზე ასასვლელი განიერი პანდუსის მიმდებარე ხეივანში.

შენიშვნები

* ავტორები მადლობას უხდებიან პროფ. ნაუფომი აბეს (იაპონია), პროფ. ხოსე კუტილას ფერერს (ესპანეთი), პროფ. მეი ფარჰატს (ლიბანი) და დოქტ. მაკა ნათაძეს (საქართველოს საელჩო ირანის ისლამურ რესპუბლიკაში) რამდენიმე იშვიათი და ძნელად ხელმისაწვდომი პუბლიკაციის მოპოვებაში გაწეული თავაზიანი დახმარებისთვის.

¹ სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ და სამხედრო ასპარეზზე აღზევებული უნდილადეების (ალავერდი ხანის, იმამყული ხანის, დაუდ ხანის) აქტიური და ნაყოფიერი საამშენებლო მოღვაწეობის შესახებ არაერთხელ დაწერილა სპეციალურ ლიტერატურაში. მათი პირადი ინიციატივით, ძალისხმევით, უშუალო ხელმძღვანელობით და ფინანსური უზრუნველყოფით მრავალი მნიშვნელოვანი პროექტი განხორციელდა: აიგო ახალი (რიგ შემთხვევებში კი გარემონტდა-განახლდა უკვე არსებული) სამეფო და სახანო სასახლეები, მეჩეთები, მედრესეები, იმამზადებები, დახურული და ღია ბაზრები, ხიდები, ქარვასლები, ფუნდუკები, ქსენონები (დარ ალ-შიფა), ბიბლიოთეკები, აბანოები, სხვადასხვა სახის სამრეწველო (მათ შორის სამხედრო იარაღის დამამზადებელი) საწარმოები და სამეურნეო ნაგებობები, გაშენდა და კეთილმოეწყო მოედნები, ბაღები და ხეივნები, გაყვანილ იქნა ახალი გზები და გადასასვლელები, აშენდა ციხე-სიმაგრეები და სხვადასხვა საფორტიფიკაციო ნაგებობები, საგრძნობლად განვითარდა საპორტო და საბაჟო ინფრასტრუქტურა (განსაკუთრებით სპარსეთის ყურის რეგიონში), აიგო წყალსაცავები, კაშხლები, დამბები, გაყვანილ იქნა არხები, ჩატარდა მასშტაბური წყალმომარაგებითი და საირიგაციო სამუშაოები და სხვ. ამ საკითხზე იხ. მაგალითად: Avalishvili, 1937, 36-37; ავალიშვილი, 1938, 95-96; გაბაშვილი, 1972, 65, 75; Gabashvili, 2007, 39-40, 49-50; გიორგაძე, 1970, 88-89, 94; Gvakharia and Katsitadze, 1978, 8-9; გვილავა, 1980, 103-106, 129; ფათემა, 1982, 65-68; Beradze and Smirnova, 1988, 58; გელაშვილი, 1996, 3; გელაშვილი, 1997, 70-76; გელაშვილი, 2009, 230-236; კაციტაძე, 2005, 119, 123-124, 127; სანიკიძე, 2016, 53-54; სონდულაშვილი, 2005, 91-92, 94-95; Mikaberidze, 2007, 114, 519; კოშორიძე, 2012, 112-113; სალადაია, 2013, 46; SPA, III, 1967, 1209-1210, 1235-1237, Figs. 424, 428, Pl. 493; Honarfar, 1348/1969, 16-18; Honarfar, 1350/1971, 4-9; Honarfar, 1350/1971, 483-484, 487-488; Honarfar, 1376/1998, 43, 45-47; Rafi'i Mehrabadi, 1352/1973, 317-327; Afsar, 1353/1974, 124-129, 133-150, 158-159, 256; Bahari, 1353/1974-75, 60-62; Bastani Parizi, 1362/1983, 100, 144; Nava'i, 1364/1985, 294-295; Nava'i and Ghaffari Fard, 1381/2002, 340-341; Hillenbrand, 1986, 778, 795; Savory, 1996, 291-292; Savory, 1998, 394; Alemi, 1997, 73, 86, Fig. 7; Alemi, 2008, 529-532, 541, 548-551, 553; 'Aleml, 1385/2006, 77, Fig. 7; Muliyani, 1379/2000, 247-250, 256-257, 268-270; Sami'i, 1380/2001, 83; Sami'i, 1380/2001a, 155; Ja'fariyan, 1378/1999, 223-224; Ahmadi, 1380/2001, 216-217; Mir Ja'fari, 1382/2003, 131-156; Babaie, 2004, 83, 88, 90, 92-94, 174-175; Babaie and Haug, 2007, 35-36, Pl. I (5); Shahbazi, 2004; Newman, 2006, 65, 195-196; Neyestani, 2006, 125-132; Soltani, 1387/2008, 24-31; Brignoli, 2009, 728-729, 731-735, 747-753; Nezhad Akbari Mehreban, 1388/2009, 288-290; Pur Naderi, 1389/2010, 53-55; Losensky, 2011, 207-209; Maeda, 2012, 483; Rafi'i and Bamati, 1391/2012, 52-53; Anisi, 2014, 181-202 (cf. Khoubnazar and Kleiss, 1975) Zandiyeh, 1393/2014, 49; Melville, 2016, 166-169, 171; Hekmatnia and Ahmadi, 1396/2017, Parsadust, 1397/2018, 85, 519-521, 544-547, 806; Moslemi et al., 1398/2019, 120-124, და სხვ.

² აქ ჩვენ ვგულისხმობთ მხოლოდ ისეთ წარწერას, რომელიც უშუალოდ ალავერდი ხანთან არის დაკავშირებული. ისე კი, როგორც ამას ქვემოთ ვნახავთ, ალავერდი ხანის სახელი არაერთგზის არის მოხსენიებული მისი მემკვიდრის იმამყული ხანის 1622 წლის იმ წარწერებში, რომლებიც განხილული გვექნება წინამდებარე სტატიის ბოლო მონაკვეთში.

³ ქალაქ მეშქედში მდებარე ალავერდი ხან უნდილადის გუმბათიანი აკლდამის, მისი არქიტექტურის, დეკორატიული გაფორმების და ეპიგრაფიკის შესახებ იხ.; Mo'taman, 1340/1961, 39-43; Mo'taman, 1348/1969, 150-156; Kaviyaniyan, 1354/1975, 149-155; Saadat, 1976, 37-38; Hillenbrand, 1986, 790-791, 833; 'Utaredi, I, 1371/1992, 192-196; *Banaha-ye Aramgahi*, 1378/1999, 344, 348' Farhat,

2002, 189, 191-199; Farhat, 2014, 212-213; Babaie, 2004, 93-94, 175; Canby, 2009, 27, 108-109; Shayestehfar, 1389/2010, 78-89; Shayestehfar, 2013, 126-134, 141-142; La'l Shateri, 1396/2017, 71-72; Khan Hosaynabadi and Eshraghi, 1397/2018, 1-35; Sadat Shahrami and Sheikhi, 1399/2020, 5-19; Moghaddam and Mirfattah, 1392/2013; "Ravaq-e Gonbad-e Allahverdi Khan", *Daneshname-ye Mashhad*, 1393/2014 (<http://mashhadenc.ir/رواق-گنبد-الله-وردیخان>). იბ. აგრეთვე: Movlavi, 1353/1974, 259, 422, 447-448, 507; Seyyedi, 1378/1999, 176; Yahya'i, 1387/2008, 221-225.

⁴ Mo'taman, 1348/1969, 156; Kaviyaniyan, 1354/1975, 152-153; Farhat, 2002, 193; Canby, 2009, 109; Shayestehfar, 1389/2010, 85; Saghaee and Behruzpur, 1396/2017, 203, 215; cf. Mo'taman, 1340/1961a, 35-37. ამ არაბულ წარწერაში, სხვა საინტერესო დეტალებთან ერთად, ყურადღებას იქცევს შაჰ 'აბას I-ის ხსენებისას მოხმობილი ტიტული-ეპითეტი „სეიდ ალ-‘არაბ ვა 'ლ-‘აჯამ“, ანუ „არაბთა (არაბეთის) და სპარსთა (სპარსეთის) ბატონი“. მოცემულ კონტექსტში შაჰის მიმართ ტერმინი „სეიდ“-ის ხმარებას ორმაგი შინაარსობრივი დატვირთვა უნდა ჰქონდეს: ერთის მხრივ, მისი მნიშვნელობაა „ბატონი, მეუფე“, ხოლო იმავდროულად ის მიანიშნებს შაჰ 'აბასის „სეიდურ წარმომავლობაზე“ [შეგახსენებთ, რომ სეფიანი შაჰები თავის თავს სეიდებად მიიჩნევდნენ და ჯერ კიდევ XIV-XV სს. მთელ რიგ წერილობით წყაროებში დაფიქსირებულ და შემდეგ უკვე შაჰ ისმა'ილ I-ის (1501-1524) დროს სეფიანთა საქვეყნოდ განცხადებულ „ოფიციალურ“ ალიდურ გენეალოგიაზე დაყრდნობით ირწმუნებოდნენ, რომ მათი დინასტია წარმომავლობით დაკავშირებული იყო შიიტ იმამებთან (კონკრეტულად მეშვიდე იმამ მუსა ალ-ქაზიმთან, გარდ. 799 წ.) და ამ ხაზით კი უშუალოდ თვით მოციქულ მუჰამადთან; ამ საკითხის კვლევის ისტორიის და ახლადმიკვლეული მონაცემების შესახებ იხ.: Morimoto, 2008, 823-836; Morimoto, 2010, 447-469; Yousefi *et al.*, 1394/2015, 191-207; Rahmati, 1395/2016, 389-424]. აქვე ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ შაჰ 'აბას I-ის სახელთან დაკავშირებულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში და ასევე მომდევნო სეფიან გვირგვინოსნებთან დაკავშირებულ წარწერებში, შაჰის მიმართ მსგავსი ტიტულის დასახელებისას ძირითადად გამოყენებულია ხოლმე ტერმინი „მაულა“ („ბატონი“, „მეუფე“, „მფარველი“) -- „მაულა ალ-‘არაბ ვა 'ლ-‘აჯამ“, ან „მაულა მულუქ ალ-‘არაბ ვა 'ლ-‘აჯამ“ (იხ., მაგ.: Honarfar, 1348/1969a, 4-6; Honarfar, 1350/1971, 457, 477, 479, 555, 610, 614, 621, 651; Sa'idi, 1343/1964, 66; Mo'taman, 1348/1969, 102; Rafi'i Mehrabadi, 1352/1973, 805).

⁵ Mo'taman, 1340/1961, 43; Mo'taman, 1347/1968, 163; Mo'taman, 1348/1969, 152; Kaviyaniyan, 1354/1975, 151; 'Utaredi, 1371/1992, 193; Shayestehfar, 1389/2010, 82; La'l Shateri, 1396/2017, 72; Sadat Shahrami and Sheikhi, 1399/2020, 13.

⁶ ლექსის მეორე ბაითის ეს თარგმანი მიახლოებითი და სავარაუდოა. შეიძლება თარგმანის სხვა ვარიანტების მოხმობაც, მაგრამ ჩვენთვის ამჯერად ამას რაიმე არსებითი მნიშვნელობა არ აქვს.

⁷ ამ კონკრეტულ კონტექსტში ტერმინი „შაჰი“ გულისხმობს არა ირანის გვირგვინოსან შაჰს, არამედ ქ. მეშვედში დაკრძალულ შიიტების მერვე იმამს ალ-რეზას ('ალი იბნ მუსა ალ-რიზა) როგორც სულიერ შაჰს, სულიერ ხელმწიფეს, რომლის აკლდამის (ირანში შიიტთა ყველაზე წმინდა და სათაყვანებელი ადგილის) უშუალო სიახლოვეს არის სწორედ განლაგებული მეშვედში ალავერდი ხანის გუმბათიანი განსასვენებელი.

⁸ Mo'taman, 1340/1961, 43; Mo'taman, 1348/1969, 153; Kaviyaniyan, 1354/1975, 151; 'Utaredi, 1371/1992, 194; Shayestehfar, 1389/2010, 84; La'l Shateri, 1396/2017, 72; Sadat Shahrami and Sheikhi, 1399/2020, 8.

⁹ იხ. ზემოთ, შენ. 7.

¹⁰ 'Utaredi, 1371/1992, 194; Shayestehfar, 1389/2010, 84; Sadat Shahrami and Sheikhi, 1399/2020, 8. არაბ. „ხადიმ“ (*khādim*; > სპარს. *khādem*, „ხადემ“) ნიშნავს „მსახური“, შესაბამისად „ჰასან ალ-ხადიმ“ არის „მსახური ჰასანი“. წერილობით წყაროებში ამ ტერმინით (არაბ. 'ხადიმ, სპარს. 'ხადემ, სპარს. მრ. 'ხადემან) მოიხსენიებიან მეშვედში იმამ რეზას გრანდიოზული აკლდამის და მის ირგვლივ განთავსებული სხვა აკლდამების მსახურები, მომვლელ-მეთვალყურეები, რომლებსაც თავისი თავკაცები ('ხადემ-ბაში) ჰყავდათ და რომელთა საქმიანობას ამ შიიტური სიწმინდის მთავარი მეურვე და მმართველ-ზედამხედველი (მუთავალი) ხელმძღვანელობდა და აკონტროლებდა (იხ., მაგალითად: Rafi' Ansāri, 2018, სპარს. ტექსტი, 8-10; Mo'taman, 1348/1969, 327, 474).

¹¹ მეშვედის ასთან-ე ყოდსის მუზეუმის კოლექციაში დაცული გოლგორ-ე შამ'-ის (ანუ სანთლებისთვის განკუთვნილი სპეციალური მაკრატლის) რამდენიმე ეგზემპლარის ფოტო

გამოქვეყნებულია 'ალი მო'თამანის მონოგრაფიაში (Mo'taman, 1348/1969, მესამე ფოტოილუსტრაცია 250-ე და 251-ე გვერდებს შორის).

¹² ტექსტშია; „როუზე-იე ხოლდ-ე ბარინ“ (სიტყვასიტყვით „სამოთხის ბაღი“). სიტყვა „ბაღი“-ს (არაბ. „ალ-რაუზა“; > სპარს. „როუზე“) ერთ-ერთი გადატანითი მნიშვნელობაა „აკლდამა“, „საფლავი“. ისლამურ ტრადიციაში მუსლიმთათვის სათაყვანებელი წმინდანის საფლავი-აკლდამა (შიიტებისთვის ყველა შიიტი იმამის აკლდამა, ასევე მათი შვილებისა და ოჯახის სხვა წევრების აკლდამები და/ან მათ სახელზე აგებული მემორიალური რელიგიური ნაგებობები, ე. წ. „იმამზადეები“) აღიქმება როგორც ბაღი, წალკოტი, რომელსაც თავს ევლებიან ზეციური ანგელოზები.

¹³ Shamlu, I, 1371/1992, 183-184, სადაც ეს ეპიზოდი დათარიღებულია მთვარის ჰიჯრის 1009 წლით (=1600/1601 წ.); E'temad al-Saltane, II, 1367/1988, 897; Qumi, 1388/2009, 776; Sykes, 1910, 272, 275; Sykes, II, 1915, 266; Falsafi, III, 1371/1992, 864, no. 3; Mirza Mohammad Ma'sum, 1351/1972, 44, 88; Mo'taman, 1348/1969, 251; Nikuhemmat, 1344/1965, 65; Paknia, 1384/2005, 148; Musavi Panah, 1391/2012, 18. Izadi, 1291/2012, 140. შეიხ ბაჰა'ის სპარსული ლექსების „დივან“-ში ამ როზა'ის რამდენადმე განსხვავებული შემდეგი ვარიანტია წარმოდგენილი: „ყოველ დილა-საღამოს ზეციური ანგელოზები // სამოთხისებრ წმინდა აკლდამაში მოდიან. // მაკრატელი ფრთხილად შეახე, მსახურო (ხადეშ)! // მეშინია, [ალაჰის] ნდობამოსილ ჯაბრა'ილს ფრთა არ დაუზიანო“; იხ *Divan-e kamel-e Sheykh Baha'i*, 1361/1982, 72; Fo'adiyan and Siyavashi, 1392/2013, 308; შდრ. Awhadi, II, 1389/2010, 895.

¹⁴ Musavi Panah, 1391/2012, 18.

¹⁵ შირაზის ამ უძველესი მეჩეთის როგორც საკმაოდ ვრცელი და მრავალკომპონენტური რელიგიურ-არქიტექტურული კომპლექსის ისტორიის, მისი არქიტექტურის განვითარების სხვადასხვა ეტაპების და ამ ძეგლზე არსებული წარწერების შესახებ იხ.: Wilber, 1972; Behruzi, 1340/1961; Behruzi, 1349/1970; Behruzi, 1354/1975, 186-199; Ne'mati et al., 1396/2017; Mostafavi, 1343/1964, 65-67; გვილავა, 1980, 128-130.

¹⁶ კონკრეტულად ამ წარწერის შესახებ იხ.: Wilber, 1972, 27; Behruzi, 1340/1961, 48-49; Behruzi, 1354/1975, 190-191; Ne'mati et al., 1396/2017, 109; “Katibe-ye sar-e dar-e shomali-ye (Darb-e Davazdah Emam) Masjed-e Jame'-e 'Atiq (shahr-e Shiraz, 1031 q.)”, *Bastanshensi*, July 2019; Mostafavi, 1343/1964, 65.

¹⁷ ტექსტშია „ალ-დინ ალ-მუბინ“. არაბ. „ალ-მუბინ“ („ნათელი“, „ამჟვარა“, „ცხადი“) მუსლიმურ ტექსტებში ხშირად იხმარება თვით ალაჰის, ასევე ყურანის და ისლამის (როგორც რელიგიის) მიმართ.

¹⁸ ტექსტშია „მახატიბ ბი-ამინ ალ-მულქ ვა 'ლ-მილლათ“ [„სამეფოსა. და ხალხის (თემის) სანდოდ (ნდობამოსილად) წოდებული“]. ტერმინი „ამინ“ („სანდო“, „ნდობამოსილი“) მოციქულ მუჰამადის მრავალთაგან ერთ-ერთი სახელი-ეპითეტია.

¹⁹ ტექსტშია „ათიკ“ („ათიყ“), რაც ნიშნავს „ძველი“, „ანტიკვარული“, და იმავდროულად – „დიდებული“, „მშვენიერი“, „იშვიათი“. შდრ. Wilber, 1972, 27.

²⁰ წარწერის ეს მცირე მონაკვეთი დაზიანებულია და იკითხება მხოლოდ (به المبین). „ალ-მუბინის“ შესახებ იხ. ზემოთ, შენ. 16.

²¹ წარწერაში მოხსენიებული ეს პირი (ანუ მრჩეველი მუჰამად რიზა ამინ ალ-მულქი) უთუოდ შირაზის ამ მეჩეთის სარემონტო სამუშაოებში ჩართული ერთ-ერთი იმდროინდელი ჩინოვნიკი იყო, როგორც ჩანს, მისი როლიც საკმაოდ მნიშვნელოვანი იყო, სხვაგვარად წარწერის შემსრულებელი ოსტატი მის სახელს თვით შაჰ აბასის და იმამყული ხანის გვერდით ვერ დაასახელებდა.

²² Mashayekhi, 1389/2010; “Shahr-e man Golpayegan”; “Emamzade-ye Hefdah-tan”, *Rasekhoon* 2, 1395/2016; “Emamzadegan-e Hefdah-tan ('a), Golpayegan”; <http://isfahan.irib.ir/-/اهد-هفده-تن>.

²³ Rafi'i Mehrabadi, 1352/1973, 899; Mashayekhi, 1389/2010; “Shahr-e man Golpayegan” “Emamzade-ye Hefdah-tan”, *Rasekhoon* 2, 1395/2016; “Emamzadegan-e Hefdah-tan ('a), Golpayegan”; cf. ; Mashkuti, 1345/1966, 47; *Banaha-ye Aramgahi*, 1378/1999, 314. აქვე შევნიშნავთ, რომ გოლფაიეგანის ამ იმამზადეს გუმბათის შჯდა ნაწილებში იკითხება ა ნასთა'ლიყით შესრულებული 12-ბაითიანი სპარსული სახოტბო ლექსი, რომელიც შაჰ აბას I-ს ეძღვნება და რომლის მეხუთე ბაითში ნახსენებია იმამყული ხანი (იხ.: Mashayekhi, 1389/2010).

²⁴ „წინასწარმეტყველთა ბეჭედი“ (‘ხათამ ალ-ნაბიინ’, ‘ხათამ ალ-ანბია’) მოციქულ მუჰამადის მრავალთაგან ერთ-ერთი ფართოდ გავრცელებული ეპითეტია, რომელიც პირველად გვხვდება ყურანში, სურა XXXIII, აია 40; იხ.; ყურანი, 2006, 279, 625 (შენ. 52; “Names and titles of Muhammad” (https://en.wikipedia.org/wiki/Names_and_titles_of_Muhammad)).

²⁵ „ალ-მურთაზა“ („რჩეული“, ანუ „ალაჰის რჩეული“, „ალაჰის მერ მოწონებულ“) მოციქულ მუჰამადის ბიძაშვილისა და სიძის, მეოთხე ხალიფას და შიიტების პირველი იმამის ‘ალი იბნ აბი ტალიბის (გარდ. 661 წ.) მრავალთაგან ერთ-ერთი სახელი-ეპითეტია. სხვათა შორის, იმამი ‘ალი სწორედ ამ ეპითეტით (*მურთუზალი*) არის მოხსენიებული მეფე თეიმურაზ I-ის პოემაში „წამება ქეთევან დედოფლისა“; იხ.: თეიმურაზ პირველი, 1934, 129 (სტრ. 30), 309; Avalishvili, 1937, 31; ავალიშვილი, 1938, 80; გაბაშვილი, 1972, 74; Gabashvili, 2007, 48; კაციტაძე, 2005, 122.

²⁶ ტექსტშია „ალ-მუნავვარა“ -- „მზრწყინავი“, „გასხივოსნებული“, „ნათელმოსილი“.

²⁷ როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ისლამურ ტრადიციაში სიტყვა „ბადი“-ს („ალ-რავზა“) ერთ-ერთი გადატანითი მნიშვნელობაა „აკლდამა“, „საფლავი“ (იხ. აქვე, შენ. 11).

²⁸ Beradze, 2018, 59-60; Beradze, 2019.

²⁹ ზოგიერთი ავტორი ვარაუდობს, რომ ეს სპარსულწარწერიანი პორტუგალიური ზარბაზნები ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის პირველ ათწლეულებში ირანიდან (კერძოდ ჰორმუზიდან) ნადავლად წაიღეს და ომანში ჩაიტანეს საიფ ბინ სულთანის (1692-1711) ან მისი მემკვიდრის ზეობის დროს, როდესაც ომანელებმა რამდენჯერმე წარმატებით ილაშქრეს სპარსეთის ყურის ირანულ სამფლობელოებზე და ზოგიერთი მიიტაცეს კიდევ, მოგვიანებით კი, როდესაც 1837 წელს მუსკატისა და ომანის სულთანმა სეიდ სა’იდ ბინ სულთან ალ-ბუსაიდიმ (1807-1856) თავის ოფიციალურ რეზიდენციად ზანზიბარი გამოაცხადა, ომანიდან იქ ჩაიტანა ირანიდან წამოღებული ჩვენთვის საინტერესო წარწერების მქონე პორტუგალიური ზარბაზნები [იხ.: Pearce, 1920, 201-203 (იქვე ავტორი გვთავაზობს პორტუგალიურ ბრინჯაოს ზარბაზნებზე არსებული სპარსული წარწერის მისეულ ინგლისურ თარგმანს, თუმცა მისი ეს თარგმანი არაზუსტია და სავსეა უხეში შეცდომებით); Finke, 2002, 64]. არსებობს ასევე ვარაუდი, რომ ეს ზარბაზნები ომანის სულთან სეიდ სა’იდს ა98(=1687) ირანის ყაჯარმა ხელმწიფემ ფათჰ-ალი შაჰმა (1797-1834), რომელმაც მას 1827 წელს თავისი დისშვილი მიათხოვა (იხ.: ‘Arabahmadi, 1379/2000, 179-180; ‘Arabahmadi, 1382/2003, 164-165; ‘Arabahmadi, 1398/2019, 352-354). ირკვევა, რომ ზანზიბარში ჩვენთვის საინტერესო სპარსული წარწერების მქონე პორტუგალიური ზარბაზნების რაოდენობა თავის დროზე სამზე მეტი იყო. ყოველ შემთხვევაში, დანამდვილებით ვიცით, რომ ორი ასეთი ზარბაზანი XIX საუკუნეში ზანზიბარიდან პორტუგალიაში გადაუტანიათ, სადაც 1903 წლიდან ისინი ლისაბონის სამხედრო მუზეუმში ინახება (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ), საინტერესოა აღინიშნოს ისიც, რომ ზანზიბარში დაცულ ერთ-ერთ სპარსულწარწერიან ზარბაზანზე, ჰიჯრის 1031 წლით (=1622 წ.) დათარიღებული სპარსული წარწერის გვერდით ვხედავთ ორნახევარი საუკუნის შემდეგ არაბთა მიერ კალიგრაფიულად საკმაოდ ლამაზად შესრულებულ და სქელ ფიგურულ კარტუში მოქცეულ მოკლე არაბულ რელიეფურ წარწერას *ნასხით*, რომლის ქვედა ნაწილში ჩასმულია ციფრებით ამოხატული მუსლიმური თარიღი -- მთვარის ჰიჯრის 1290 წელი, რაც ჩვენი წელთაღრიცხვით შეესაბამება პერიოდს 1873 წლის 1 მარტი -- 1874 წლის 17 თებერვალი [იხ.: სურ. 12; “Portuguese cannon. Stone Town, Zanzibar (1)”; “Omani inscription on Portuguese cannon. Stone Town, Zanzibar”]. საკუთრივ ზემოხსენებული მოკლე არაბული ქარწერა (თუ ეპიგრაფიკული დამლა) შეიცავს ზანზიბარის სულთანთა დინასტიის ერთ-ერთი წარმომადგენლის სეიდ ხალიფა ბინ სა’იდის (1852-1890 წწ.) სახელს, რომელიც 1873/74 წ. (ანუ ამ პორტუგალიურ ზარბაზანზე არაბული დამლის დასმის დროს) ჯერ კიდევ უფლისწული იყო, და მხოლოდ მოგვიანებით, 1888-1890 წლებში, ის ხანმოკლე დროით ზანზიბარის ტახტზე იჯდა.

³⁰ ამ წარწერის ტექსტი (და შესაბამისი ფოტოები) იხ.: ‘Arabahmadi, 1379/2000, 180; ‘Arabahmadi, 1382/200 3, 165; ‘Arabahmadi, 1398/2019, 353; Parsa, 2012; Rezvanfar, 1398/2019; Rezvanfdar, 1398/2019a; შდრ. Castro, 2021, 197-198, Figs 3-5, სადაც ეს პორტუგალიელი მკვლევარი იმეორებს ჩვენთვის საინტერესო სპარსული წარწერის ჯერ კიდევ 1920 წელს გამოქვეყნებულ ფ. პირსისეულ ინგლისურ თარგმანს (წყაროს მითითების გარეშე), რომელიც, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა (იხ. შენ. 29), სავსეა უხეში შეცდომებით.

³¹ ნიზვას ისტორიული ფორტის ამ შესასვლელთან გამოფენილია ორი ზარბაზანი, რომელთაგან ერთი (თუჯის) შვედურია და XVIII საუკუნით თარიღდება, ხოლო მეორე (ბრინჯაოსი) ჩამოსხმულია XVI საუკუნის შუა ხანებში პორტუგალიაში (იხ. “Nizva Fort”, https://en.wikipedia.org/wiki/Nizwa_Fort) და მოგვიანებით, მთვარის ჰიჯრის 1031 წელს (=1622 წ.), მასზე დატანილია ჩვენთვის ამჯერად საინტერესო სპარსული სამახსოვრო წარწერა. ამ პუნქტში ადრე არაერთი ასეთი პორტუგალიური ზარბაზანი იყო (და შესაძლოა ახლაც არის). პირველ მოკლე ცნობას ნიზვაში ამგვარი ზარბაზნების არსებობის შესახებ ვხვდებით James R. Wellsted-ის (1805-1842) მოგზაურობის წიგნში (იხ. Wellsted, 1838, 121). როგორც Percy Z. Cox-ი (1864-1937) აღნიშნავს, ნიზვაში ყოფნისას მას ადგილობრივმა ხელმძღვანელობამ უთხრა, რომ ეს პორტუგალიური ზარბაზნები აქ ჰორმუზიდან იყო ნადავლად ჩამოტანილი (იხ.; Cox, 1925, 215). აქვე ისიც უნდა გავიხსენოთ, რომ ზანზიბარში დაცული სპარსულწარწერიანი პორტუგალიური ზარბაზნები, რომლებსაც ჩვენ ზემოთ უკვე შევხვით, თავის დროზე სწორედ ომანიდან არის გადატანილი ზანზიბარში (იხ. ზემოთ, შენ. 29).

³² გ. ბერადის შენიშვნა: მაღლობას მოვახსენებ ჩემს იაპონელ კოლეგას პროფ. ნაუფომი აბეს (Prof. Naufomi Abe, University of Tokyo), რომელმაც ნიზვაში (ომანი) ვიზიტის დროს ფოტოაპარატით გადაიღო სპარსულწარწერიანი პორტუგალიური ზარბაზანი და თავაზიანად გადმომიგზავნა ეს ფოტოები. სწორედ ამ ფოტომასალის საფუძველზე აქ პირველად ვაქვეყნებთ ხსენებული წარწერის ტექსტს.

³³ ამ მუზეუმს, რომელიც ოფიციალურად 1851 წელს გაიხსნა, თავიდან „არტილერიის მუზეუმი“ (Museu da Artilharia) ერქვა, ხოლო 1925 წლიდან მას „ლისაბონის სამხედრო მუზეუმი“ (Museu Militar de Lisboa) ეწოდება.

³⁴ *Catálogo Museu Militar*, 1930, 211-212. ცნობილი ბრიტანელი მეცნიერი პროფ. ჩარლზ ბოქსერი (Prof. Charles Ralph Boxer, 1904-2000) თავის ერთ-ერთ ნაშრომში გაკვრით ეხება ჩვენთვის საინტერესო წარწერების მქონე პორტუგალიურ ზარბაზნებს ლისაბონის სამხედრო მუზეუმიდან და წერს: “Some of the Portuguese guns captured at Ormuz were provided with a triumphal commemorative inscription by the Persian commander-in-chief and governor-general of Fars, the Imām Qulī Khān. They were later captured by the Arabs of Oman in the course of their wars with the Persians and taken to Zanzibar, whence two of them found their way to Portugal in the nineteenth century and are now preserved in the Military Museum at Lisbon”; იხ.: Boxer, 1965. 158 (= Boxer, 1985, Art. VII, 158).

³⁵ იხ., მაგალითად: *Guia de Artilharia*, 1979, 46-47; *Tapeçarias*, 1995, 185, No. 33; Peterson, Part 1, 2014, 387, 393; Peterson, Part 7, 2014, 754-755; Marzia, 2014, Attachment IV, xcvi, cxlii.

³⁶ *Catálogo Museu Militar*, 1930, 211; *Guia de Artilharia*, 1979, 46; Peterson, Part 1, 2014, 393-394; Peterson, Part 7, 2014, 754-755; Marzia, 2014, Attachment IV, xcvi-c, Inv. No. MML 01503.

³⁷ *Catálogo Museu Militar*, 1930, 211-212; *Guia de Artilharia*, 1979, 46-47; *Tapeçarias*, 1995, 185, No. 33; Peterson, Part 1, 2014, 387-388; Marzia, 2014, Attachment IV, cxlii-cxlv, Inv. No. MML 01222.

³⁸ Boxer, 1965. 158 (= Boxer, 1985, Art. VII, 158); Beradze, 2018, 59.

³⁹ Beradze, 2018, 59.

⁴⁰ ამ ტრაგიკული ამბის თარიღის დადგენა ცალკე გამოკვლევის თემაა და ამ საკითხზე აქ არ შევჩერდებით.

⁴¹ სპეციალურ ლიტერატურაში ამის შესახებ იხ.: Avalishvili, 1937, 40-42; ავალიშვილი, 1938, 106-109; გაბაშვილი, 1972, 80-82; Gabashvili, 2007, 55-57; ნატროშვილი, 1974, 117-119, 145-146 (= ნატროშვილი, 1991, 319-321, 347-348); Natroshvili, 1978, 97-99, 118-119; ნატროშვილი, 1983, 165-173; გელაშვილი, 1976, 62-71; გელაშვილი, 1977, 103-111; გელაშვილი, 2017, 19-20; გელაშვილი, არჩვადე, 2016, 372-374, 376; Gvakharia and Katsitadze, 1978, 9; Beradze and Smirnova, 1988, 59-60; კაციტაძე, 2005, 126-127; კაციტაძე, 2009, 460; ჯავახია, 1989, 82-108; Giunashvili, 1997, 51-63; Giunashvili, 2012, 139-156; ფალსაფი, 2003, 39-40, 81-82; *100 ქართველი უცხოეთში*, 2010, 167; მჭედლიშვილი, 2010, 72-85; მამისთვალიშვილი, 2011, 320-321; მამისთვალიშვილი, 2012, 40; *ქართველები უცხოეთში*, I, 2012, 178; ალექსიძე, 2015, 160-177; ნაცვალაძე, 2017, 9; ნონეშვილი, 2017, 64; Sanikidze, 2021, 385-386; Savory, 1980, 229-231; Roemer, 1986, 282; Maeda, 2011, 102, 123-124, 126; Falsafi, II, 1371/1992, 795-801; Nava'i, 1364/1985, 294-295; Nava'i, 1377/1998, 291-295; Nava'i and Ghaffari Fard, 1381/2002, 225-226; Muliyani, 1379/2000, 264-268; Ja'fariyan, 1378/1999, 292; Eshraghi, 1380/2001, 160; Ahmadi, 1380/2001,

222; Sami'i, 1380/2001a, 153-155; Savagheb, 1382/2003, 107-150; Savagheb, 1389/2010, 1-34 ;Sefatgol, 1388/2009, 72; Nezhad Akbari Mehreban, 1388/2009. 260;SAafakish, 1390/2011,106-107; Parsadust, 1397/2018, 63, 86, 362, 804-806, 850-851, 862-863.

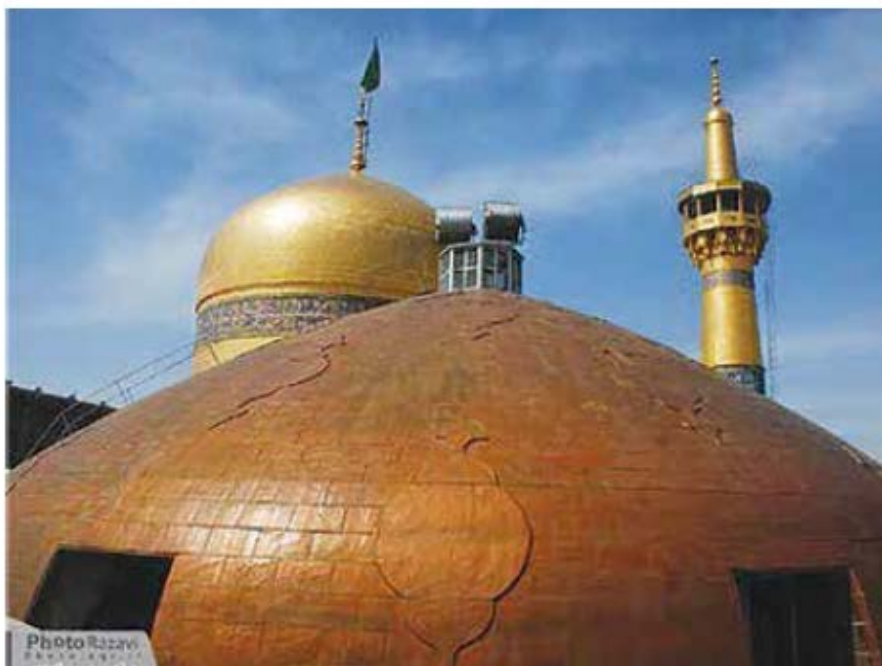
⁴² Shams-e Ardakani, 1390/2011, 856-863; ბერაძე, 2017, 65. იმამყული ხანის ამ ძეგლს, მის კონკრეტულ ისტორიულ-მემორიალურ და მხატვრულ ღირებულებასთან ერთად, მნიშვნელოვანი პოლიტიკურ-იდეოლოგიური დატვირთვაც აქვს – ის სიმბოლურად განასახიერებს ირანის სამხედრო წარმატებას უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ძეგლის ეს ზოგადი სიმბოლურობა, უპირველეს ყოვლისა, დაკავშირებულია კონკრეტულად სპარსეთის ყურის რეგიონთან – იგულისხმება 1622 წელს იმამყული ხანის სარდლობით ჰორმუზისა და ყეშმის განთავისუფლება პორტუგალიელებისაგან და მათი განდევნა სპარსეთის ყურიდან (ბერაძე, 2017, 65). აქვე დამატებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ დღევანდელ ირანში ისტორიულ პირთა სასუვენირო სკულპტურულ გამოსახულებებს შორის საკმაოდ პოპულარულია ირანის ეროვნულ გმირად აღიარებული იმამყული ხანის მინიატურული სამაგიდო (ან თაროზე ჩამოსადები) ბიუსტი (იხ. სურ. 20), რომლის საყრდენის წინა მხარეზე იკითხება შემდეგი სახის სპარსული განმარტებითი წარწერა: „იმამ ყული ხანი – სპარსეთის ყურეში პორტუგალიელების 117-წლიანი ბატონობის დამასრულებელი (*ემამ ყოლი ხან – ფაიან-დაჰანდე-იე თასალლოტ-ე 117-სალე-იე ფორთოღალიჰა დარ ხალიჯ-ე ფარს*).“

⁴³ ამჟამად ისფაჰანში არის ამავე ტიპის კიდევ ერთი „ძეგლების ხეივანი“ (გაიხსნა 2020 წ.), რომელიც მდებარეობს ცნობილი ჩაჰარბადის გამზირის სამხრეთ ნაწილში (ჩაჰარბად-ე ზალა) და რომელშიც გამოფენილია თანამედროვე ეპოქის გამოჩენილი ისფაჰანელი მოღვაწეების ქანდაკებები.

⁴⁴ განმარტებითი ხასიათის სპარსული და ინგლისური წარწერების მქონე ეს ფირფიტა კარგად ჩანს ბიუსტის იმ ფოტოზე, რომელიც ერთვის ვიკიპედიის სტატიას ალავერდი ხან უნდილადის შესახებ (იხ.: https://en.wikipedia.org/wiki/Allahverdi_Khan; [https:// ka.wikipedia.org/wiki/ალავერდი-ხანი](https://ka.wikipedia.org/wiki/ალავერდი-ხანი); https://fa.wikipedia.org/wiki/وردی_خان). გთავაზობთ აღნიშნულ ფირფიტაზე დატანილი სპარსული წარწერის (სურ. 22 და 23) ქართულ თარგმანს: „ალაჰვერდი ხანი ქართული წარმოშობის კეთილშობილი ოჯახისაგან იყო. ის შაჰ თაჰმასპის მეფობის დროს საქართველოში დაატყვევეს და ირანში წაიყვანეს. მან საბოლოოდ შეძლო ეპოვნა გზა სეფიანთა სამეფო კარისკენ. მან სწრაფად განვლო წინსვლის ეტაპები სამეფო კარზე და გახდა ერთ-ერთი უძლიერესი ადამიანი სეფიანთა ირანში. ალაჰვერდი ხანმა მრავალი სამხედრო, კულტურული და საამშენებლო ღონისძიება განახორციელა სეფიანთა სახელმწიფოს საკეთილდღეოდ. მისი ბრძანებითა და ფინანსური მხარდაჭერით აშენდა ულამაზესი ხიდი „სი-ო-სე-ფოლი“. მის სამხედრო ძალას ეყრდნობოდა შაჰ 'აბასი თავის მრავალრიცხოვან ბრძოლებში ოსმალეთის სახელმწიფოს წინააღმდეგ. იგი (მთვარის ჰიჯრის) 1022 წელს გარდაიცვალა და მისივე ანდერძის შესაბამისად იმამ რეზას წმინდა აკლდამის ახლოს დაკრძალეს.“ ასეთივე შინაარსისაა ფირფიტის ინგლისური წარწერაც. აღსანიშნავია, რომ ჩვენთვის საინტერესო ამ ფირფიტაზე, ინგლისური ტექსტის ბოლოს დატანილია ქალაქ ისფაჰანის მუნიციპალური უწყების „საზმან-ე ზიბასაზი-ე შაჰრდარი-ე ისფაჰან“ ოფიციალური ლოგო (სურ. 22 და 24)..

⁴⁵ ფაზლი ბეგ ხუზანი ისფაჰანის „აფზალ ალ-თავარიხის“ ახლადმიკვლეულ მესამე ტომში დაცულია იშვიათი და სხვა წყაროებიდან უცნობი კონკრეტული ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ სატახტო ქალაქ ისფაჰანში ალავერდი ხანის ინიციატივითა და მისი უშუალო ხელმძღვანელობით აგებული ამ ცნობილი ხიდის არქიტექტურულ-საინჟინრო პროექტის ავტორი ყოფილა იმ დროს ალავერდი ხანის სამსახურში მყოფი მირ ჯამალ ალ-დინ მუჰამად ჯაბერი, რომელიც ისფაჰანში ცნობილ და ავტორიტეტულ ჯაბერი ანსარის საგვარეულოს ეკუთვნოდა; იხ.: Fazli Beg Khuzani Isfahani, II, 2015, 466; Melville, 2003, 71; Melville, 2016, 168; Babaie, 2004, 93, 174; https://en.wikipedia.org/wiki/Allahverdi_Khan .

ილუსტრაციები

სურ. 1-1a. ალავერდი ხანის აკლდამა სპილენძის გუმბათით (ფოტოზე ჩვენგან მარცხნივ) იმამ რეზას ოქროსგუმბათიანი აკლდამის გვერდით. ქ. მეშჰედი (ირანი)

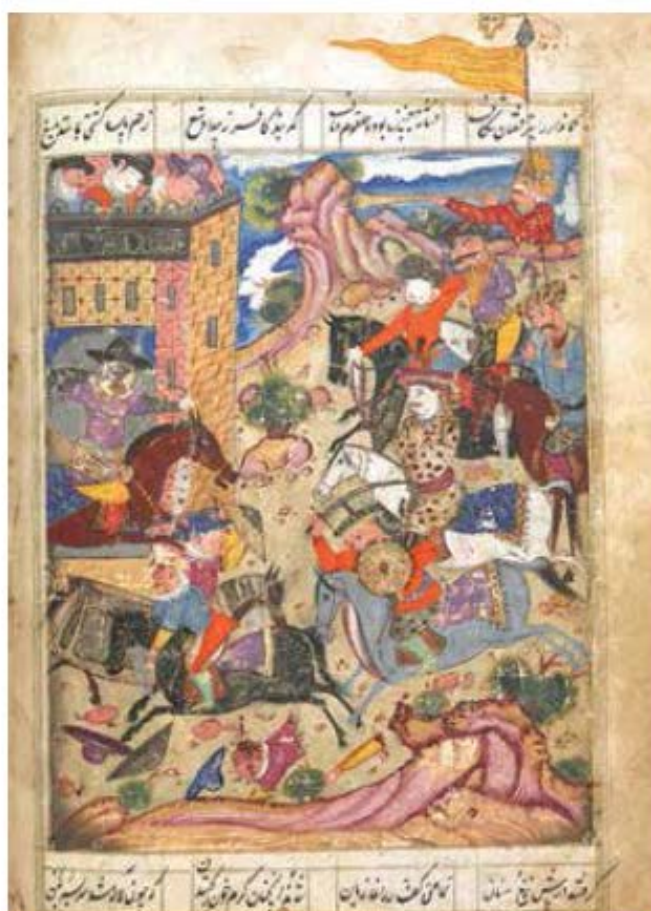
სურ. 2-4. ალავერდი ხანის აკლდამის ინტერიერი (ფრაგმენტები)

სურ. 5-6. არაბული წარწერა (ფრაგმენტი)
შირაზის ძველი საკრებულო მეჩეთის ჩრდ.
შესასვლელში, ქ. შირაზი (ირანი).

სურ. 7. იმამზადე-იე ჰეფდაჰ-თან, ქ. გოლფაიეგანი (ირანი).

სურ. 8. იმამყული ხანის და მისი ჯარის მიერ ჰორმუზის აღება. სპარსული მინიატურა XVII საუკუნის შირაზელი ავტორის ყადრის მიერ შექმნილი მასნავის „ჯარუნ-ნამე“ ილუსტრირებული ხელნაწერიდან, რომელიც დაცულია ბრიტანეთის ბიბლიოთეკაში ქ. ლონდონში (British Library, Add 7801, f. 44v): http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_7801_f044v; ალექსიძე, 2015, 171, სურ. 4.

სურ. 9-9a. სპარსულწარწერიანი ორი პორტუგალიური ბრინჯაოს ზარ-
ბაზანი ზანზიბარის ეროვნული სასახლე-მუზეუმის შესასვლელთან და იქვე
ბოძზე განთავსებული საინფორმაციო დაფა. ზანზიბარი (ტანზანია)

სურ, 10. კიდეც ერთი სპარსულწარწერიანი პორტუგალიური ბრინჯაოს ზარბაზანი ზანზიბარის ეროვნული სასახლე-მუზეუმის ტერიტორიაზე. ზანზიბარი (ტანზანია).

სურ. 11. სპარსული წარწერა პორტუგალიურ ზარბაზანზე, ზანზიბარი (ტანზანია).

სურ. 12. პორტუგალიურ ბრინჯაოს ზარბაზანზე ერთმანეთის გვერდი-გვერდ განთავსებული სპარსული (1031/1622 წლის) და გვიანდელი არაბული (1290/1873-74 წლის) წარწერები. ზანზიბარი (ტანზანია).

სურ. 13. ნიზვას ფორტის შესასვლელი, ქ. ნიზვა (ომანი).

სურ. 14. სპარსული წარწერა პორტუგალიურ ბრინჯაოს ზარბაზანზე, ნიზვას ფორტი (ომანი).

სურ. 15. სპარსული წარწერა ლისაბონის სამხედრო მუზეუმში დაცულ პორტუგალიურ ბრინჯაოს ზარბაზანზე (საინვ. № MML 01503, ძველი საინვ. № R-16), ქ. ლისაბონი (პორტუგალია).

სურ. 16. ლისაბონის სამხედრო მუზეუმში დაცული ერთ-ერთი სპარსულწარწერიანი პორტუგალიური ბრინჯაოს ზარბაზანი (საინვ. № MML 01222, ძველი საინვ. № R-17), ქ. ლისაბონი (პორტუგალია).

სურ. 17. სპარსული წარწერა ლისაბონის სამხედრო მუზეუმში დაცულ პორტუგალიურ ბრინჯაოს ზარბაზანზე (საინვ. № MML 01222, ძველი საინვ. № R-17), ქ. ლისაბონი (პორტუგალია).

სურ. 18-19. იმამყული ხანის
ძეგლი მისივე სახელობის მოედანზე
კუნძულ ყეშმზე (ირანი).

სურ. 20. იმამყული ხანის მინიატურული (სამაგიდო) ბიუსტი წარწერით, ირანი.

სურ. 21. ალავერდი ხანის ბიუსტი ქ. ისფაჰანში (ირანი).

الله وردی خان

Artist:
Hossein AliAsgari

هنرمند:
حسین علی عسگری

الله وردی خان از خاندان اصیل گرجی تبار بود که در زمان شاه طهماسب به عنوان اسیر از گرجستان به ایران آورده شد. سرانجام به دربار صفوی راه یافت. وی مدارج ترقی را به سرعت طی کرد تا سال ۱۰۰۳ یکی از قدرتمندترین افراد کشور صفوی شده بود. الله وردی خان اقدامات نظامی، فرهنگی و عمرانی فراوان جهت اعتلای دولت صفوی انجام داد. پل زیبای سی و سه پل به دستور و با هزینه وی ساخته شد. شاه عباس در جنگ های بی شماری با دولت عثمانی داشت به قدرت نظامی او اتکاء می کرد. سرانجام به سال ۱۰۲۲ درگذشت و بنا بر وصیتش در جوار مقبره امام رضا (ع) به خاک سپرده شد.

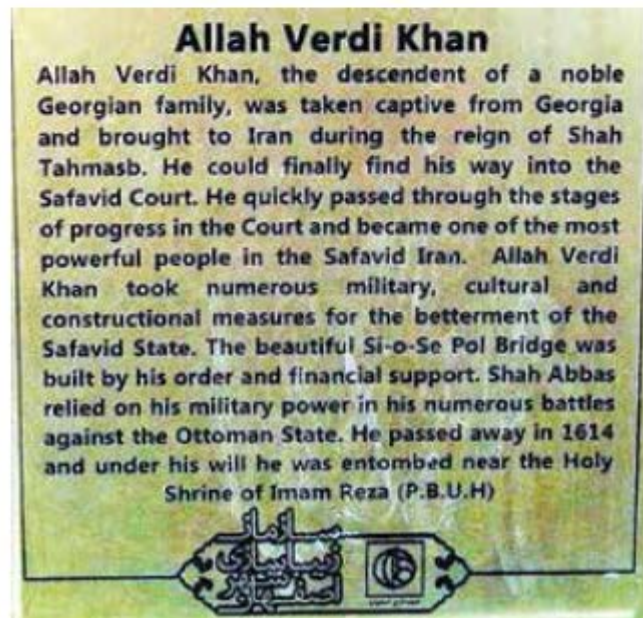
Allah Verdi Khan

Allah Verdi Khan, the descendent of a noble Georgian family, was taken captive from Georgia and brought to Iran during the reign of Shah Tahmasb. He could finally find his way into the Safavid Court. He quickly passed through the stages of progress in the Court and became one of the most powerful people in the Safavid Iran. Allah Verdi Khan took numerous military, cultural and constructional measures for the betterment of the Safavid State. The beautiful Si-o-Se Pol Bridge was built by his order and financial support. Shah Abbas relied on his military power in his numerous battles against the Ottoman State. He passed away in 1614 and under his will he was entombed near the Holy Shrine of Imam Reza (P.B.U.H)

სურ. 22-24 ალავერდი ხანის ბიუსტზე (იხ. სურ. 20) დამაგრებული ფირფიტა განმარტებითი ხასიათის ორენოვანი (სპარსული და ინგლისური) წარწერით, ქ. ისფაჰანი (ირანი).

ბიბლიოგრაფია- Bibliography

1. ავალიშვილი, ზურაბ. *თეიმურაზ-I და მისი პოემა წამება ქეთევან დედოფლისა*. დამატება: სამი ისტორიული საბუთი. პარიზი: „კავკასია“-ს გამოცემა, 1938.
2. ალექსიძე, მარინა. „ყადრი შირაზი იმამყული ხან უნდილადის ტრიუმფისა და დაცემის შესახებ“. *საისტორიო კრებული* 5 (თბილისი: გამომც. „მხედარი“, 2015): 160-177, სურ. 1-10.
3. ბერაძე, გრიგოლ. „აღმოსავლეთის მიქელანჯელო (იმამყული ხან უნდილადის ძეგლის შემქმნელი ირანელი მოქანდაკის შესახებ)“. *თანამედროვე ახლო აღმოსავლეთი* 10 (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, 2017): 65 (<https://niliauni.edu.ge/uploads/other/43/43489.pdf>).
4. გაბაშვილი, ვალერიან. „უნდილანთ ფეოდალური სახლი XVI-XVII სს. ირანში (ქართული წყაროების ნიხედვით)“. *მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები*, ტ. II, თბილისი: გამომც. „მეცნიერება“, 1972, 64-84.
5. გაბაშვილი, ვალერიან. „უნდილანთ ფეოდალური სახლი XVI-XVII სს. ირანში (ქართული წყაროების მიხედვით)“. წიგნში: ვ. გაბაშვილი, ახლო აღმოსავლეთის, კავკასიისა და საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, 2016, 186-199.
6. გელაშვილი, ნანა. „ისქანდერ მუნში უნდილადეთა უკანასკნელი დღეების შესახებ ირანში“. *საბჭოთა სამართალი* 2 (თბილისი, 1976): 62-71.
7. გელაშვილი, ნანა. „დაუდ-ხანისა და თეიმურაზ I-ის აჯანყება ისქანდერ მუნშის თხზულების „გაგრძელების“ მიხედვით“. *მცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია)* 2 (თბილისი, 1977): 103-111.
8. გელაშვილი, ნანა. „ალავერდი-ხანის ხიდი ისპაჰანში“. *საქართველოს რესპუბლიკა*, 202 (2314; 8 ოქტომბერი) (თბილისი, 1996): 3.
9. გელაშვილი, ნანა. „უნდილადეთა საგვარეულოს საამშენებლო მოღვაწეობის ისტორიიდან“. *კულტურის ისტორიის საკითხები*, ტ. III, თბილისი, 1997, 70-76.
10. გელაშვილი, ნანა. „უნდილადეთა საგვარეულო ირანის კულტურულ ასპარეზზე“. *საისტორიო პარადიგმები*. სამეცნიერო კრებული, მიმდევნილი პროფ. ნათელა ვაჩნაძისადმი. თბილისი: გამომც. „მერიდიანი“, 2009, 228-238, 768.
11. გელაშვილი, ნანა. „უნდილადეთა საგვარეულოს მოღვაწეობის აღსასრული სეფიანთა ირანში სპარსულ წერილობით წყაროთა შუქზე“. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია *წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული კვლევები*. პროგრამა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 2017, 19-20.
12. გელაშვილი, ნანა; არჩვაძე, მალხაზ. „XVII საუკუნის სპარსული საისტორიო წყარო ირან-საქართველოს ურთიერთობების შესახებ“. *აღმოსავლეთმცოდნეობა* 5 (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2016): 370-377.
13. გვილავა, ოთარ. *ისფაჰანი, შირაზი, ქაშანი*, თბილისი: გამომც. „ხელოვნება“, 1980.
14. გიორგაძე, ბექან. „XVII საუკუნის დასაწყისის პორტუგალიელი ელჩის დონ ანტონიო დე გოვეას რელაციონი საქართველოზე“. *საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები*, წიგნი I, თბილისი: გამომც. „მეცნიერება“, 1970, 81-96.
15. თეიმურაზ პირველი. *თხზულებათა სრული კრებული*. ტექსტი, გამოკვლევა, ლექსიკონი ალ. ბარამიძის და გ. ჯაკობიას რედაქციით, ტფილისი: „ფედერაცია“, 1934.
16. კაციტაძე, დავით. „იმამყული-ხანი“. *ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*, ტ. 5. თბილისი, 1980, 111.

17. კაციტაძე, დავით. „ალავერდი-ხანი“. *საქართველო. ენციკლოპედია*. ტ. 1, თბილისი, 1997, 88.
18. კაციტაძე, დავით. „ქართველები XVII საუკუნის ირანში“. *აღმოსავლეთი და კავკასია* 3 (თბილისი, 2005): 118-139, 371-372.
19. კაციტაძე, დავით. *ირანის ისტორია, III-XVIII საუკუნეები*. თბილისი: გამომც. „ჰოროსი-XXI“, 2009 (მეორე გამოც.).
20. კაციტაძე, დავით. „დაუდ-ხანი“. *საქართველო. ენციკლოპედია*. ტ. 2. თბილისი, 2012, 335.
21. კოშორიძე, ირინა. *ისლამური ხელოვნება: არქიტექტურა, სახვითი ხელოვნება, დეკორატიულ-გამოყენებითი ხელოვნება (VII-XIX საუკუნეები)*. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისი: გამომც. „უნივერსალი“, 2012.
22. მაედა, ჰიროტაკე. *ქართველები სეფიანთა ირანში. ღულამთა ოთხი ოჯახის ეთნოოციალური წარმომავლობა*, თბილისი: გამომც. არტანუჯი, 2008 (მეორე გამოცემა გამოვიდა 2011 წ.).
23. მამისთვალიშვილი, ელდარ. „თეიმურაზ I-ისა და უნდილაძეების ანტიირანული აჯანყება“. წიგნში: ე. მამისთვალიშვილი, *საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია*, ტ. II, თბილისი: გამომც. „უნივერსალი“, 2011, 313-323.
24. მამისთვალიშვილი, ელდარ. „თეიმურაზ I-ისა და უნდილაძეების ანტიირანული აჯანყება“. *გორის სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომების კრებული*, № 3, თბილისი, 2012, 22-45.
25. მჭედლიშვილი, ზურაბ. *ირან-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიიდან*, თბილისი, 2010.
26. ნატროშვილი, თამაზ. *მაშრიკით მაღრიბამდე*, თბილისი: გამომც. განათლება“, 1974.
27. ნატროშვილი, თამაზ. *მაშრიკით მაღრიბამდე*, თბილისი: გამომც. „ნაკადული“, 1991 (ხელახალი შევსებული გამოცემა).
28. ნატროშვილი, თამაზ. „თეიმურაზ პირველის აჯანყება და იმამყული-ხან უნდილაძე“. *ახლოაღმოსავლური კრებული*, თბილისი: გამომც. „მეცნიერება“, 1983, 165-173.
29. ნაცვალაძე, მამუკა. „როგორ ამოწყვეტეს ირანელებმა დედაწულიანად უნდილაძეები“. *რეზონანსი* 226 (8934; 2 ოქტომბერი) (თბილისი, 2017): 9.
30. ნონეშვილი ალექსანდრე. *ქართული კულტურა უცხოეთში. 100 მოღვაწე და ძეგლი*. თბილისი: გამომც. „აურეუსი“, 2017.
31. სალაღია, ეკა. „რომელმა ქართველმა ააგო ირანში ორასოთახიანი ქარვასლა და რის გამო დასრულდა მისი კარიერა ცუდად“. *თბილისელები* 15 (661; 26 აგვისტო) (თბილისი, 2013): 46 (ჟურნალისტის საუბარი პროფ. მიხეილ სვანიძესთან).
32. სანიკიძე, გიორგი. „შაჰ აბას I“. *ჩემი სამყარო* 13 (თბილისი: საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობების კვლევის ფონდი /რონდელის ფონდი, 2016): 46-55.
33. სონღულაშვილი, ავთანდილ. *ირანში ქართველთა ნაკვალევზე*, თბილისი, 2005.
34. ფათემი, მორთეზა მეჰდი. *სპარსული მასალები XVI-XVII საუკუნეების ქართველ მოღვაწეთა შესახებ*, თბილისი: გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, 1982.
35. ფალსაფი, ნასროლა, *შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება*. შერჩევითი თარგმანი (ფრაგმენტები საქართველოსა და ქართველების შესახებ), სპარსულიდან თარგმნა ლილი ჟორჟოლიანმა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ჯემალ სტეფნაძემ. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2003.
36. *ქართველები უცხოეთში // Georgians Abroad*, წიგნი I, თბილისი, 2012.

37. ყურანი. არაბულიდან თარგმნა, შესავალი წერილი და განმარტებანი დაურთო გიორგი ლობჯანიძემ, თბილისი: კავკასიური სახლი, 2006.
38. ჯავახია, ბექან. „დასავლეთეუროპული წყაროები შირაზის ბეგლარ-ბეგის იმამყული-ხან უნდილადის დაღუპვის მიზეზების შესახებ“. *თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, ტ. 283, თბილისი, 1989, 92-108.
39. *100 ქართველი უცხოეთში // 100 грузин за рубежом // 100 Georgians Abroad*. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, ქართული ენციკლოპედია, თბილისი, 2010.
40. Afsar, Karamatallah. *Tarikh-e baft-e qadimi-ye Shiraz*. Tehran: Entesharat-e Anjoman-e Athar-e Melli, 1353/1974.
41. Ahmadi, Hosayn. "Naqsh-e Gorjiha dar douran-e Shah 'Abbas-e Avval-e Safavi". *Ta'sirat-e Motaqabel-e Tarikhi va Farhangi-ye Iran va Gorjestan (Majmu'e-ye Maqalat)*. Markaz-e Asnad va Tarikh-e Diplomasi, Tehran: Markaz-e Chap va Entesharat-e Vezarat-e Omuyr-e Khareje, 1380/2001, 211-222.
42. Alemi, Mahvash. "The Royal Gardens of the Safavid Period: Types and Models." In *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires: Theory and Design*. Edited by Attilio Petruccioli, Leiden & New York: E.J. Brill, 1997, 72-96.
43. Alemi, Mahvash. "Shiraz: The City of Gardens and Poets". In *The City in the Islamic World*, Vol. 2. Edited by Salma K. Jayyusi, Renata Holod, Attilio Petruccioli and André Raymond, Leiden & Boston: Brill, 2008, 525-554.
44. 'Alemi, Mahvash. "Baghha-ye doure-ye Safaviye: guneha va algha". *Golestan-e Honar* 5 (Tehran, 1385/2006): 72-91.
45. Anisi, Alireza. "The Madrasa-yi Khān at Shiraz;an Expression of Shī'ite Architecture". *Iran (The British Institute of Persian Studies)* LII London, 2014): 181-202.
46. 'Arabahmadi, Amir Bahram. "Pishine-ye farhang-e Iraniyan dar Sharq-e Afrika". *Name-ye Farhang*, 35, (Tehran, 1379/2000): 166-183.
47. 'Arabahmadi, Amir Bahram. "Pishine-ye farhang-e Iraniyan dar Sharq-e Afrika". *Motale'at-e Afrika* 7 (Tehran, 1382/2003): 137-174.
48. 'Arabahmadi, Amir Bahram. *Jame'e va farhang-e Zangbar*, Tehran: Entesharat-e Alhoda, 1398/2019.
49. Avalishvili, Zurab. "T'eimuraz I and His Poem 'The Martyrdom of Queen K'et'evan' ". *Georgica* 4-5 (Hertford, 1937): 17-42.
50. Awhadi, Taqi al-Din Mohammad Awhadi Hosayni Daqqaqi Baliyani Esfahani. *'Arafat al-'Asheqin wa 'Arasat al-'Arefin*. Vol. II, Edited by Zabihollah Sahebkhari and Ameneh Fakhr-Ahmadi. Supervised by Mohammad Ghahreman. Tehran: Miras-e Maktub & Ketabkaneh, Muzeh va Markaz-e Asnad-e Majles-e Shoura-ye Eslami, 1389/2010.
51. Babaie, Sussan. "Launching from Isfahan: Slaves and the construction of the Empire". In Sussan Babaie, Kathryn Babayan, Ina Baghdiantz-McCabe, and Massumeh Farhad. *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*. London and New York; I.B. Tauris, 2004, 80-112, 171-180.
52. Babaie, Sussan; Haug, Robert. "Isfahan, x. Monuments (5) Bridges". In *Encyclopaedia Iranica*, edited by Ehsan Yarshater, Vol. XIV, Fasc. 1, 2007, 35-38.
53. Bahari, F. "Athar-e nashenakhte-ye Iran: Pol-e Khan". *Honar va Mardom* 146-147 (Tehran, 1353/1974-75): 60-62.

54. *Banaha-ye Aramgahi = Da'erat al-Ma'aref-e Banaha-ye Tarikhi-ye Iran dar Doure-ye Eslami. Banaha-ye Aramgahi.* Tehran: Pazhuheshgah-e Farhang va Honar-e Eslami, 1378/1999.
55. Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. *Siyasat va Eqtesad dar ,asr-e Safavi.* Tehran: Entesharat-e Safi 'Alishah, 1362/1983 (3rd ed.).
56. Behruzi, 'Alinaqi. *Jame'-e 'Atiq-e Shiraz ya qadimitarin masjid-e Fars*, Shiraz: Chap-e Musavi, 1340/1961 (Nashriye-ye shomare-ye 14, Kanun-e Danesh-e Pars).
57. Behruzi, 'Alinaqi. *Tarikhche-ye sakhteman va sharh-e athar-e tarikhi va honari-ye Masjid-e Jame'-e 'Atiq-e Shiraz.* Shiraz: Edare-ye Koll-e Farhang va Honar-e Ostan-e Fars, 1349/1970.
58. Behruzi, 'Alinaqi. *Banaha-ye tarikhi va athar-e honari-ye jolge-ye Shiraz*, Shiraz: Entesharat-e Edare-ye Koll-e Farhang va Honar-e Ostan-e Fars, 1354/1975 (2nd ed.).
59. Beradze, Grigol. "Victory Inscribed: Portuguese Cannons with Emamqoli Khan's Commemorative Inscriptions". *The Eighth Biennial Convention of the Association for the Study of Persianate Societies (March 15-18, 2018, Tbilisi, Georgia)*, Abstracts, edited by Mahdi Faraj, New York and Tbilisi, 2018,. 59-60.
60. Beradze, Grigol. "On Some Rare Examles of Safavid Militaey Epigraphy: The captured Portuguese Cannons with Persian Commemorative Inscriptions". Paper presented at the *International Conference on Safavid Studies: Cultural Relations of Iran and Europe in the Safavid Era* (University of Isfahan, 28-29 April, 2019).
61. Beradze, G. G.; Smirnova, L. P. *Materialy po istorii irano-gruzinskikh vzaimootnoshenij v nachale XVII veka*, Tbilisi: "Metsniereba", 1988.
62. Boxer, Charles Ralph. "Anglo-Portuguese Rivalry in the Persian Gulf, 1615-1635," In *Chapters in Anglo-Portuguese Relations*. Edited by Edgar Prestage, Watford: Voss and Michael, Ltd., 1935, 46-129.
63. Boxer, Charles Ralph. "Asian Potentates and European Artillery in the 16th-18th Centuries; A Footnote to Gibson-hill". *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 38/2 (208) (1965): 156-172. \
64. Boxer, Charles Ralph. *Portuguese Conquest and Commerce in Southern Asia, 1500-1750*. London: Variorum Reprints, 1985.
65. Brignoli, Jean-Dominique. *Les palais royaux safavides (1501-1722): architecture et pouvoir*, PhD diss., University of Provence, Marseille, 2009 (full text of this dissertation and its illustrations are available at <https://independent.academia.edu/JeanDominiqueBrignoli>).
66. Canby, Sheila R. *Shah 'Abbas: The Remaking of Iran*, The British Museum Press, London, 2009.
67. Castro, Maria João "Under the Breeze of the Portuguese Indian Ocean. Tourism and Heritage in Zanzibar.". *JANUS.NET , e-journal of International Relations* 12/2 (Lisbon, 2021): 189-208.
68. *Catálogo Museu Militar (Antigo Museu da Artilharia)*, 10ª edicao, Lisbon: Tip. de "O Sport de Lisboa", 1930.
69. Cox, Percy. "Some Excursions in Oman". *The Geographical Journal* LXVI/3 (London, 1925): 193-221.
70. *Divan-e kamel-e Sheykh Baha'i, shamel-e ash'ar va athar-e Farsi*. Edited by Sa'id Nafisi. Tehran: Nashr-e Chekameh, 1361/1982.
71. Eshraghi, Ehsan. "Gorjiha dar Nezam-e Safavi". *Ta'sirat-e Motaqabel-e Tarikhi va Farhangi-ye Iran va Gorjestan (Majmu'e-ye Maqalat)*. Markaz-e Asnad va Tarikh-e

- Diplomasi, Tehran: Markaz-e Chap va Entesharat-e Vezarat-e Omuyr-e Khareje, 1380/2001, 153-161.
72. E'temad al-Saltane, Mohammad Hasan Khan. *Tarikh-e Montazam-e Naseri*. 3 vols. Edited by Mohammad Esama'il Rezvani. Vol. II, Tehran: Entesharat-e Donya-ye Ketab, 1367/1988.
 73. Falsafi, Nasrallah. *Zendegani-ye Shah 'Abbas-e Avval*. 5 vols (in 3 books). Tehran: Entesharat-e 'Elmi, 1371/1992 (5th edition).
 74. Farhat, May. *Islamic Piety and Dynastic Legitimacy: The Case of the Shrine of 'Alī b. al-Mūsā al-Ridā in Mashhad (10th-17th Century)*, PhD diss., Harvard University, Cambridge, Mass. 2002.
 75. Farhat, May. "Shi'i Piety and Dynastic Legitimacy: Mashhad under the Early Safavid Shahs". *Iranian Studies*, 47/2 (2014): 201-216.
 76. Finke, Jens. *The Rough Guide to Zanzibar*, London: Rough Guides, 2002.
 77. Fo'adiyan, Mohammad Hasan; Siyavashi, Sabereh. "Baztab-e tashayo' dar sorudeha-ye Parsi va Tazi-ye Shaykh Bahai". *Sabkshenasi-ye Nazm va Nasr-e Farsi (Bahar-e Adab)* VI/1 (19) (Tehran, 1392/2013): 299-318.
 78. Gabashvili, Valerian. "The Undiladze Feudal House in Sixteenth to Seventeenth-Century Iran According to the Georgian Sources". *Iranian Studies* 40/1 (2007): 35-58.
 79. Giunashvili, Jemshid. "Nokati chand dar bare-ye 'elal-e be-qatl rasidan-e Emamqoli Khan". In Jemshid Giunashvili, *Georgian-Iranian Studies (Collected Articles)*, Tbilisi University Press, Tbilisi & Tehran, 1997, 51-63.
 80. Giunashvili, Jemshid. "Nokati chand dar bare-ye 'elal-e be-qatl rasidan-e Emamqoli Khan". In Jemshid Giunashvili, *Karname-ye panjah sale: Gozide-ye neveshteha dar zamine-ye Iranshenasi va ravabet-e tarikhi-farhangi-ye Gorjestan va Iran*, Tbilisi: "Universali" Publishers,, 2012, 139-156.
 81. *Guide de Artilharia Historica do Museu Militar de Lisboa*, Lisbon, 1979.
 82. Gvakharia, Aleksandr A.; Katsitadze, David V. *Gruzino-iranskie kul'turno-istoricheskije svyazi*, Tbilisi: Tbilisi University Press, 1978.
 83. Hekmatnia, Amir Hosayn; Ahmadi, Mohammad-Reza. "Eqdamat-e Allahverdi Khan va Emamqoli Khan dar Fars". *Chaharomin Konferans-e Beyn al-Melali-ye Me'mari va Shahtsazi-ye Paydar*, 1396/2017, 14 pp.
 84. Hillenbrand, Robert. "Safavid Architecture". In *The Cambridge History of Iran*, Vol. 6: *The Timurid and Safavid Periods*. Edited by Peter Jackson and the late Laurence Lockhart, Cambridge, 1986, 759-842.
 85. Honarfar, Lotfallah. "Do pol-e tarikhi-ye mashhur-e Esfahan az doure-ye Safaviye". *Honar va Mardom* 81 (Tehran, 1348/1969): 14-19.
 86. Honarfar, Lotfallah. "Alqab va 'anavin-e shahan-e Iran dar katibeha-ye tarikhi-ye Esfahan", *Honar va Mardom* 82 (Tehran, 1348/1969a): 2-9.
 87. Honarfar, Lotfallah. "Tarikh-e bana-ye pol-e Allahverdi Khan". *Honar va mardom* 109 (Tehran, 1350/1971): 4-9.
 88. Honarfar, Lotfallah. *Ganjine-ye athar-e tarikhi-ye Esfahan*, Tehran: Chapkhane-ye Ziba, 1350/1971 (2nd ed.; first published in 1344/1965 in Isfahan: Chapkhane-ye Emami).
 89. Honarfar, Lotfallah, "Zayanderud dar gozargah-e tarikh". *Farhang-e Esfahan* 5-6 (Isfahan, 1376/1998): 36-49 (first published in *Honar va mardom*, No. 187, Tehran, 1357/1978, 2-17).
 90. Izadi, Hosayn. "Shahan-e Safavi va ziyarat". *Shi'e-shenasi* 10/39 (Qum, 1391/2012): 131-152.

91. Ja'fariyan, Rasul. *Safaviye az Zohur ta Zoval (salha-ye 905 ta 1135 hejri)*. Tehran: Mo'assese-ye Farhang-e Danesh va Andishe-ye Mo'aser, 1378/1999.
92. Kaviyaniyan, Haji Mohammad Ehtesham. *Shams al-Shumud bi-Anis al-Nufus*, Mashhad, 1354/1975.
93. Khan Hosaynabadi, 'Atiyeh; Eshraghi, Mahdi. "Mafahim-e namadin-e noqush-e heyvani-ye kashikari-ye Gonbad-e Allahverdi Khan az doure-ye Safavi dar Haram-e Motahar-e Razavi". *Motale'at-e Honar-e Eslami* XIV/31 (Tehran, 1397/2018): 1-35.
94. Khoubnazar, H.; Kleiss, W. "Die Madrasa-yi Hān in Schiras". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*. N.F. 8 (Berlin: Dietrich Reiner Verlag, 1975): 255-270.
95. Khuzani Isfahani, Fazli Beg. *A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas*. Edited by Kioumars Ghereghlou, with an introduction by Kioumars Ghereghlou and Charles Melville, 2 vols., London: Gibb Memorial Trust, 2015.
96. La'l Shateri, Mostafa. "Gonbad-e Allahverdi Khan: Yadgari az 'asr-e Safavi dar harim-e Soltan-e Khorasan". *Za'er* XXIV/253 (Mashhad, 1396/2017): 71-72.
97. Losensky, Paul. "Coordinates in space and time: Architectural chronograms in Safavid Iran". In *New Perspective on Safavid Iran: Empire and Society*. Edited by Colin P. Mitchell, London & New York, 2011, 197-218.
98. Maeda, Hitotake. "On the Ethno-Social Background of Four ghulam Families from Georgia in Safavid Iran", *Studia Iranica* 32/2 (2003): 243-278.
99. Maeda, Hirotake. "Slave Elites Who Returned Home: Georgian *Vālī*-king Rostom and the Safavid Household Empire". *The Memoirs of the Toyo Bunko* 69 (Tokyo, 2011): 97-127.
100. Maeda, Hirotake. "Exploitation of the Frontier: The Caucasus Policy of Shah 'Abbas I". In *Iran and the World in the Safavid Age*. Edited by Willem Floor and Edmund Herzig. London & New York: I.B. Tauris, 2012, 471-489. 4
101. Marzia, Estela Marisa de Matos. *Inventário da Artilharia Histórica dos Séculos XIV a XVI do Museu Militar de Lisboa*. Text of dissertation with 6 Attachments University of Évora, 2014 (full text and attachments are available at <http://rdpc.uevora.pt/handle/10174/11735>).
102. Mashayekhi, Mohammad-'Ali. "Hame chiz dar bare-ye Golpayegabn (bakhsh-e dovvom): Boq'e-ye Hefdah-tan dar Golpayegan". *Vaneshan-e Diyar-e Pakan*. 4 Shahrivar 1389/August 26, 2010 (available at <http://vaneshan.blogfa.com/post/17>).
103. Mashkuti, Nosratallah. *Fehrest-e banaha-ye tarikhi va amaken-e bastani-ye Iran*. Sazman-e Melli-ye Hefazat-e Asar-e Bastani-ye Iran, Tehran: Chapkhane-ye Vezarat-e Farhang va Honar, 1345/1966.
104. Matthee, Rudi. "Safavid Dynasty". In *Encyclopaedia Iranica*, edited by Ehsan Yarshater, 2008 (available at <https://iranicaonline.org/articles/safavids>).
105. Melville, Charles. "New Light on the Reign of Shah 'Abbas: Volume III of the *Afzal al-Tavārikh*". In *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, edited by Andrew J. Newman. Leiden & Boston: Brill, 2003, 63-96.
106. Melville, Charles. "New Light on Shah 'Abbas and the Construction of Isfahan". *Muqarnas* 33 (Leiden & Boston: Brill, 2016); 155-176.
107. Mikaberidze, Alexander. *Historical Dictionary of Georgia*. Lanham, Toronto, and Plymouth: The Scarecrow Press, Inc., 2007.
108. Mir Ja'fari, Hosayn. "Zendegani-ye do sardar-e nami-ye Safaviyan". *Joghrafiya va barnamerizi (Daneshkade-ye 'Olum-e Ensani va Ejtema'i, Daneshgah-e Tabriz)* 12 (Tabriz, 1382/2003): 131-156.
109. Mirza Mohammad Ma'sum. *Tarikh-e Salatin-e Safaviye*. Edited by Seyyed Amir Hasan 'Abedi. Tehran: Enteswharat-e Bonyad-e Farhang-e Iran, 1351/1972.

110. Moghaddam, Bahare; Mirfattah, Seyyed 'Ali Asghar. "Barrasi-ye noqush-e Gonbad-e Allahverdi Khan dar Haram-e Emam Reza ('a)". *Avvalin Homayesh-e Melli-ye Bastanshenasi-ye Iran*, Tehran, 1392/2013, 11 pp.
111. Morimoto, Kazuo. "The Notebook of a Sayyid/Sharif Genralogist: MS. British Library Or. 1406". In *Scritti in onore di Biancamaria Scarcia Amoretti*. A cura di Daniela Bredi, Leonardo Capezzone, Wasim Dahmash, Lucia Rostagno. Vol. III, Rome, 2008, 823-836.
112. Morimoto, Kazuo. "The Earliest 'Alid Genealogy for the Safavids: New Evidence for the Pre-dynastic Claim to Sayyid Status". *Iranian Studies* 43/4 (2010): 447-469.
113. Moslemi, 'Alireza; Yousef Jamali, Mohammad Karim; and A'rab Hashemi, Shokuh al-Sadat. "Barrasi va tahlil-e jaygah-e gholaman dar sakhtar-e nezami va entezami-ye dowlat-e Safaviye". *Motale'at-e Tarikh-e Entezami* VI/22 (Tehran, 1398/2019): 109-136.
114. Mostafavi, Seyyed Mohammad-Taqi. *Eqlim-e Pars. Athar-e tarikh va amaken-e bastani-ye Fars*, Tehran: Entesharat-e Anjoman-e Athar-e Melli, 1343/1964
115. Mo'taman, 'Ali. "Abniye-ye Astan-e Qods (5)". *Name-ye Astan-e Qods*, 5 (Mashhad, 1340/1961): 39-43.
116. Mo'taman, 'Ali. "Abniye-ye Astan-e Qods (6)". *Name-ye Astan-e Qods* 6 (Mashhad, 1340/1961a): 33-40.
117. Mo'taman, 'Ali. "Mabda'-e ta'rikh va made-ye tarikh". *Name-ye Astan-e Qods* IX/3 (Mashhad, 1347/1968): 155-165.
118. Mo'taman, 'Ali. *Rahnema ya Tarikh-e Astan-e Qods-e Razavi*, Mashhad & Tehran: Astan-e Qods, Chapkhane-ye Bank-e Melli-ye Iran, 1348/1969.
119. Movlavi, 'Abd al-Hamid. *Asar-e bastani-ye Khorasan*, Vol. II, Tehran, 1353/1974.
120. Muliyan, Sa'id. *Jaygah-e Gorjiha dar tarikh va farhang va tamaddon-e Iran*, Isfahan: Entresharat-e Yakta, 1379/2000.
121. Musavi Panah, Seyyed Ebrahim. *Haram dar vazheha*, Mashhad: Astan-e Qods-e Razavi, 1391/2012.
122. Natroshvili, Tamaz. *Ot Mashrika do Maghriba*. Moscow: „Nauka“ Publishers, 1978.
123. Nava'i, 'Abd al-Hosayn. *Iran va Jahan az Moghul ta Qajariyeh*. Tehran: Mo'assese-ye Nashr-e Homa, 1364/1985.
124. Nava'i, 'Abd al-Hosayn. *Ravabet-e Siyasi va Eqtesadi-ye Iran dar doure-ye Safaviye*. Tehran: Sazman-e Motale'at va Tadvin-e Kotob-e 'Olum-e Ensani-ye Daneshgahha (SAMT), 1377/1998.
125. Nava'i, 'Abd al-Hosayn; Ghaffari Fard, 'Abbasqoli. *Tarikh-e tahavvolat-e siyasi, ejtema'i, eqtesadi va farhangi-ye Iran dar douran-e Safaviye*. Tehran: Sazman-e Motale'at va Tadvin-e Kotob-e 'Olum-e Ensani-ye Daneshgahha (SAMT), 1381/2002.
126. Ne'mati, Mohammad; Qazipur, Sa'id; Emami, Ahad. *Masjed-e Jame'-e 'Atiq-e Shiraz*, Tehran: Entesharat-e Arna, 1396/2017.
127. Newman, Andrew J. *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*, London & New York: I.B. Tauris, 2006.
128. Neyestani, Javad. "A New Look to the Date and Architecture of Allah Verdi Khan Bridge". *International Journal of Humanities* 13/3 (Tehran, 2006): 125-132.
129. Nezhad Akbari Mehreban, Maryam. . *Shah 'Abbas-e Kabir: Zendegi va nabardha-ye qahraman-e bozorg-e melli*. Tehran: Sherkat-e Motale'at va Nashr-e Ketab-e Parse, 1388/2009.
130. Nikuhemmat, A. "Piyade raftan-e Shah 'Abbas-e Kabir be-Mashhad". *Vahid* II/9 (Tehran, 1344/1965): 60-65.

131. Paknia, 'Abd al-Karim. *Vizhegiha-ye Imam Reza ('alayhi al-salam) – Khasa'es al-Razaviye*. Qum: Entesharat-e Nasim-e Kowsar, 1384/2005.
132. Parsa, 'Ali. "Out of Africa", 2012 (<http://www.aliparsa.com/africa/africa.html/>).
133. Parsadust, Manuchehr. *Shah 'Abbas-e Avval – padeshahi ba daqrshayi ke bayad faragereft. Vol. 3*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshare, 1397/2018.
134. Pearce, Francis Barrow. *Zanzibar: The Island and Metropolis of Eastern Africa*, London: T. Fisher Unwin, 1920.
135. Peterson, Maqndel L. *Encyclopaedia of Markings & Decoration on Artillery*. Edited by Robert R. A. Sténuit, Part 1, 2014, and Part 7, 2014. [All parts of this posthumous multivolume publication of Mendel L. Peterson's (1918-2003) famous *Encyclopaedia* are available at <https://www.teddytucker.com/artillery-encyclopaedia>).
136. Pur Naderi, Hoseyn. "Allahverdi Khan, Pol". In *Da'erat al-Ma'aref-e Bozorg-e Eslami*, edited by Mohammad Kazem Musavi Bojnurdi, Vol. VIII, Tehran, 1389/2010, 53-55.
137. Qumi, Shaykh 'Abbas. *Mokhtasar-e jaded-e Mafatih al-Janan*. Persian translation by Hosayn Ansariyan. Qum: Nashr-e Dar al-'E'fan, 1388/2q009.
138. Rafi' Ansāri, Mīrzā Mohammad. *Dastūr al-Molūk. A Complete Edition of the Safavid Manual of Administration*. Edited by Nobuaki Kondo, Tokyo, 2018.
139. Rafi'i, Amirteymur; Bamati, Mahbubeh. "Farmanrava'i-ye Emamqoli Khan dar Fars va naqsh-e vey dar ekhraj-e Portughaliha". *Pazhuheshname-ye Tarikh* VII/27 (Tehran, 1391/2012): 47-73.
140. Rafi'i Mehrabadi, Abu 'l-Qasem. *Athar-e melli-ye Esfahan*, Tehran: Entesharat-e Anjoman-e Athar-e Melli, 1352/1973.
141. Rahmati, Mohammad Kazem. "Ja'far ben 'Ali (halqei hazf shode az tarikh-e Safaviyan)". In *Farzand-e Herat: Arjname-ye Najib Mayel Heravi*. Be-kushesh-e 'Ali Oujebi. Tehran: Khane-ye Ketab, 1395/2016, 389-424.
142. Rezvanfar, Morteza. "Vojud-e se tup-e jangi marbut be-jang-e tarikh-ye Khalij-e Fars dar muze-ye Zangbar", 1398/2019 (<https://mcth.ir/news/ID/42561>; <https://www.eskannews.com/news/19228/>).
143. [Rezvanfar Morteza]. "Se tup-e jangi ba katibe-ye Farsi dar Muze-ye Zangbar", *Akhbar-e 'Elmā*, 10 Ordibehesht 1398/April 30, 2019a (<https://akhbarelmī.ir/101121/>).
144. [Rezvanfar, Morteza]. "Sanad-e ekhraj-e Portughaliha az Khalij-e Fars dar khatar-e nabudi" (<https://www.iribnews.ir/fa/news/3431232/>).
145. Roemer, Hans Robert. "The Safavid Period". In *The Cambridge History of Iran*, Vol. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, Edited by Peter Jackson and the late Laurence Lockhart, Cambridge, 1986, 189-350.
146. Saadat, Bijan. *The Holy Shrine of Imam Reza (Mashhad)*, The Asia Institute, Pahlavi University, Shiraz, 1976.
147. Sadat Shahrami, Fatemeh; Sheikhi, 'Alireza. "Motale'e va ta'amol-e katibeha va morghan-e naqsh-baste dar ravaq-e Allahverdi Khan dar majmu'e-ye Haram-e Emam Reza ('a)". *Negare* 55 (Tehran, 1399/2020): 5-19.
148. Safakish, Hamidreza. *Safaviyan dar Gozargah-e Tarikh*. Tehran: Entesharat-e Sokhan, 1390/2011.
149. Saghaee, Sara; Behruzpur, Hosayn. "Naqsh-e katibenegari-ye banaha dar tarvij-e andisheha-ye mazhabi va mashru'iyat-e hakeman-e Safavi (Motale'e-ye mouredi-ye banaha-ye Esfahan, Ardabil va Mashhad)". *Shi'e-shenasi* XV 2 (58) (Qum, 1396/2017): 185-228.

150. Sa'idi, Seyyed Gholamreza. "Abniye-ye Astan-e Qods: Gonbad-e Motahhar". *Name-ye Astan-e Qods* 18 (Mashhad, 1343/1964): 65-70.
151. Sami'i, Majid. "Allahverdi Khan". In *Da'erat al-Ma'aref-e Bozorg-e Eslami*, edited by Mohammad Kazem Musavi Bojnurdi, Vol. X, Tehran, 1380/2001, 82-83.
152. Sami'i, Majid. "Emamqoli Khan". In *Da'erat al-Ma'aref-e Bozorg-e Eslami*, edited by Mohammad Kazem Musavi Bojnurdi, Vol. X, Tehran, 1380/2001a, 153-155.
153. Sanikidze, George. "The Evolution of Safavid Politics towards Eastern Georgia". In *Safavid Persia in the Age of Empires*. Edited by Charles Melville, London: I.B. Tauris, 2021, 275-404.
154. Savagheb, Jahanbakhsh. "Barrasi-ye zamineha va 'elal-e sheklgiri-ye shuresh-e Daud Khan dar Qarabagh va payamadha-ye an (1042 h.q.)". *Majalle-ye 'elmi- pazhuheshi (Daneshkade-ye Adabiyat va 'Olum-e Ensani-ye Daneshgah-e Esfahan)* 34-35 (Isfahan, 1382/2003): 107-150.
155. Savagheb, Jahanbakhsh. "Barrasi-ye 'elal va payamadha-ye qatl-e Emamqoli Khan, hakem-e Fars, dar 'asr-e Shah Safi (1042 h.q.)". *Pazhuheshha-ye tarikhi (Daneshkade-ye Adabiyat va 'Olum-e Ensani-ye Daneshgah-e Esfahan)* N.S. II/3 (7) (Isfahan, 1389/2010):.1-34. .
156. Savory, Roger M. *Iran under the Safavids*, Cambridge University Press, Cambridge-London-New York, 1980.
157. Savory, Roger M. "Allāhverdī Khan (1)". In *Encyclopaedia Iranica*, edited by Ehsan Yarshater, Vol. I, Fasc. 8, New York, 1985, 291-292.
158. Savory, Roger M. "Emāmqolī Khan". In *Encyclopaedia Iranica*, edited by Ehsan Yarshater, Vol. VIII, Fasc. 4, New York, 1998, 394
159. Sefatgol, Mansour. *Faraz va forud-e Safaviyan*. Tehran: Entesharat-e Kanun-e Andishe-ye Javan, 1388/2009.
160. Seyyedi, Mahdi. *Tarikh-e shahr-e Mashhad*, Tehran: Entesharat-e Jami, 1378/1999
161. Shahbazi, 'Alireza Shapour. "SHIRAZ, i. History to 1940". *Encyclopaedia Iranica*, 2004 (available at <http://www.iranicaonline.org/articles/shiraz-i-history-to-1940>).
162. Shamlu, Valiqoli b. Daudqoli. *Qesas al-Khaqani*. 2 vols. Edited by Seyyed Hasan Sadat Naseri. Vol. I, Tehran: Sazman-e Chap va Entesharat-e Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami, 1371/1992.
163. Shams-e Ardakani, 'Ali. "Barpayi-ye tandis-e Emamqoli Khan dar Qeshm". *Bokhara* XIV/81 (Tehran, 1390/2011): 856-862.
164. Shayestehfar, Mahnaz. "Barrasi-ye mazmuni-ye katibeha-ye Gonbad-e Allahverdi Khan dar Haram-e Motahhar-e Emam Reza ('a)". *Ketab-e Mah: Honar* 140 (Tehran, 1389/2010): 78-89.
165. Shayestehfar, Mahnaz. "Barrasi-ye mohtava'i-ye katibeha-ye ravaqha-ye sakhte shode dar Haram-e Razavi dar 'asr-e Timuri va Safavi". *Farhang-e Razavi* I/3 (Mashhad, 1392/2013): 115-146.
166. Soltani, Mahdi. "Gholaman-e bani: Gozareshi az fasl-e chaharom-e kitab-e Gholaman-e Shah: Nakhbegan-e jadid-e Iran dar doure-ye Safaviyan". *Golestan-e Honar* IV/13 (Tehran, 1387/2008): 24-31.
167. SPA = *A Survey of Persian Art*. Edited by Arthur Upham Pope and Phyllis Ackerman, Vol. III, Oxford University Press, London and New York, 1967 (first published 1938)
168. Sykes, Percy M. *The Glory of the Shia World*. London: Macmillan and Co., Ltd, 1910.
169. Sykes, Percy M. *A History of Persia*. 2 vols. Vol. II. London: Macmillan and Co., Ltd, 1915.

170. *Tapeçarias de D. João de Castro. Catálogo de exposição*, comissariada José Manuel Garcia, Maria Antónia Gentil Quina, Rafael Moreira, Rui Carita e Teresa Pacheco Pereira, Museu Nacional de Arte Antiga, Lisbon, 1995.
171. 'Utaredi, 'Azizallah. *Tarikh-e Astan-e Qods-e Razavi*, Vol. I, Tehran: Entesharat-e 'Utared, 1371/1992.
172. Wellsted, James Raymond. *Travels in Arabia*, Vol. I, London: John Murray, 1838.
173. Wilber, Donald N. *The Masjid-i 'Atiq of Shiraz*, Shiraz, 1972 (The Asia Institute of Pahlavi University, Monograph No. 2, edited by Richard N. Frye).
174. Yahya'i, Rajab-'Ali. "Gorji – Allahverdi Khan (– 1022 q.)". In *Mashahir-e madfun dar Haram-e Razavi*. Edited by Gholamreza Jalali, Vol. 3, Mashhad, 1387/2008, 221-225.
175. Yousefi, Hosayn; Neyestani, Javad; Mousavi, Kohpar, Seyyed Mahdi; Nouberti, 'Salireza H. "Tahlili bar siyadat-e Safaviyan dar doure-ye pish-Safavi (bar asas-e sanadi nouyafte-ye bastanshenasi dar majmu'e-ye khaneqahi va aramgahi-ye Shaykh Safi al-Din Ardabili)". *Paxhuheshha-ye Bastanshenasi-ye Iran* 5/8 (Tehran, 1394/2015): 191-207.
176. Zandiyeh, Hasan. "Moqaddame-ye mosahheh". In Shirazi (Siyaqi Nezam), Nezam al-Din 'Ali. *Fotuhāt-e Homayun*. Edited by Hasan Zandiyeh, Qum: Pazhuheshgah-e bHowzeh va Daneshgah, 1393/2014, 9-61.

დამატებით სხვა ონლაინ მასალები (ინტერნეტიდან):

177. „ალავერდი-ხანი“ (<https://ka.wikipedia.org/wiki/ალავერდი-ხანი>).
178. „იმამყული-ხანი“ (<https://ka.wikipedia.org/wiki/იმამყული-ხანი>).
179. "Allahverdi Khan" (https://fa.wikipedia.org/wiki/وردی_خان).
180. "Allahverdi Khan" (https://en.wikipedia.org/wiki/Allahverdi_Khan).
181. "Athar-e tarikhī-ye Golpayegan", *Bargozideha* (https://www.bargozideha.com/share/2dbksmdl-آثار_تاریخی_گولپایگان).
182. "Daud Khan Undiladze" (https://en.wikipedia.org/wiki/Daud_Khan_Undiladze).
183. "Emamqoli Khan" (https://fa.wikipedia.org/wiki/قلی_خان).
184. "Emamzade-ye Hefdah-tan". 15 Aban 1392/November 6, 2013 (<https://seeiran.ir/مامزاده-هفده-تن>).
185. "Emamzade-ye Hefdah-tan", *Rasekhoon*, 2, 1395/2016 (<http://forum.rasekhoon.net/thread/1146184/page1/>).
186. "Emamzadegan-e Hefdah-tan ('a), Golpayegan" (<https://farsi.al-shia.org/-امامزادگان-هفده-تن>).
187. "Imam-Quli Khan" (http://en.wikipedia.org/wiki/Imam-Quli_Khan).
188. "Katibe-ye sar-e dar-e shomali-ye (Darb-e Davazdah Emam) Masjed-e Jame'-e 'Atiq (shahr-e Shiraz, 1031 q.)", *Bastanshensi*, July 2019 (<https://archaeology.ut.ac.ir/inscriptions/کتیبه-سر-در-شمالی-درب-دوازده-امام-مسج>).
189. "Katibeha-ye ravaq-e Allahverdi Khan" (<https://moffline.tebyan.net/post/1306>).
190. "Moruri bar zendegi va eqdamat-e bani va sazande-ye Si-o-Se-Pol-e Esfahan, sardar-e Gorji-ye sepah-e Safaviye Allahverdi Khan", *Punezar*, 1392/2013 (<http://punezar.ir/9344/>).
191. "Names and titles of Muhammad" (https://en.wikipedia.org/wiki/Names_and_titles_of_Muhammad).
192. "Nizva Fort" (https://en.wikipedia.org/wiki/Nizwa_Fort).
193. "Omani inscription on Portuguese cannon.Stone Town, Zanzibar" ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Omani_inscription_on_Portuguese_cannon,_Stone_Town,_Zanzibar_\(29078093746\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Omani_inscription_on_Portuguese_cannon,_Stone_Town,_Zanzibar_(29078093746).jpg)).

194. "Persian inscription on Portuguese cannon, Stone Town, Zanzibar" (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Persian_inscription_on_Portuguese_cannon,_Stone_Town,_Zanzibar_%2828492056093%29.jpg).
195. "Persian inscription on Portuguese cannon, Stone Town, Zanzibar (2)" (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portuguese_cannon,_Stone_Town,_Zanzibar_%282%29_%2828823662710%29.jpg).
196. "Portuguese cannon. Stone Town, Zanzibar (1)" ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portuguese_cannon,_Stone_Town,_Zanzibar_\(1\)_%2829005417632%29.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portuguese_cannon,_Stone_Town,_Zanzibar_(1)_%2829005417632%29.jpg)).
197. "Ravaq-e Allahverdi Khan" (<http://imamrezatv.ir/page/special.aspx?id=372&spart=null>).
198. "Ravaq-e Gonbad-e Allahverdi Khan", *Daneshname-ye Mashhad*, 1393/2014 (<http://mashhadenc.ir/رواق-گنبد-الله-وردیخان/>).
199. "Shahr-e man Golpayegan" (<http://mojtaba65j66.persiangig.com/>).
200. 'The taking of Hormuz by Imamquli Khan and his army' (Persian miniature from the illustrated manuscript of Qadri's *mathnavi* poem *Jārūn-Nāmeḥ* (British Library, Add MS 7801, folio 44v: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_7801_f044v).